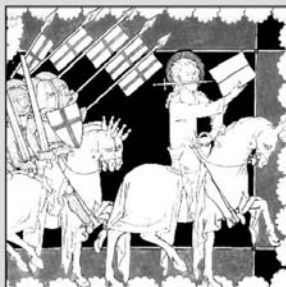
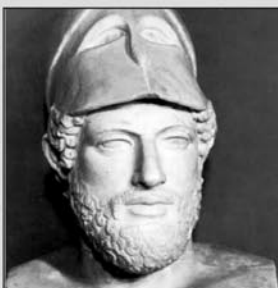
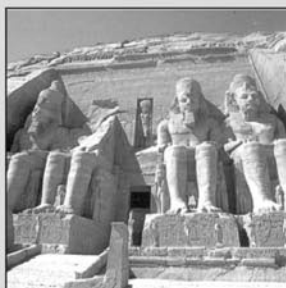

KLIÓ 2019/2

TÖRTÉNELMI SZEMLÉZŐ FOLYÓIRAT

A tartalomról:

Felszabadított rabszolgák
Savoyai Jenő és kora
Az 1918-as influenza-
világiárvány

A történettudomány külföldi eredményei magyarul

Szerkesztőbizottság: Orosz István akadémikus, professor emeritus DE, *elnök*;

Bárány Attila akadémiai doktor, egyetemi tanár, DE, *főszerkesztő*;
dr. Fodor Mihályné ny. főiskolai adjunktus, NYF, DE; Kozári Monika PhD
MTA Doktori Tanács; Madarász Imre CSc habil. egyetemi docens, DE és
Reszler Gábor PhD főiskolai tanár, NYE, *szerkesztők*.

Műszaki szerkesztő: Erdélyi Tamás.

A borító Borsi Csaba munkája.

Nyomtatták a Kapitális Nyomdában, Debrecenben.

A szerkesztőség címe: dr. Fodor Mihályné,
Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelmi Intézet
4010 Debrecen, Egyetem tér 1. Telefon: 52-512 900/23 096

Kiadja a KLIÓ Alapítvány.

Kuratórium: Solymosi László akadémikus, professor emeritus, DE, *elnök*;

Barta Róbert habil. egyetemi docens, DE; Bitskey István akadémikus,
professor emeritus, DE; Györköss Attila habil. egyetemi docens, DE
és Pete László habil. egyetemi docens, DE.

Megjelent

a Magyar Tudományos Akadémia,
a Nemzeti Kulturális Alap és
a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar Történelmi Intézete
támogatásával.

25nka
Nemzeti Kulturális Alap

A folyóiratot az MTMT indexeli és a REAL archiválja:

<http://real-j.mtak.hu/2048/>

A KLIÓ az interneten is olvasható: <http://www.c3.hu/~klio>

e-mail címek: fodor.mihalyne@arts.unideb.hu

erdelyi37tamas@gmail.com

A folyóirat megjelenik minden negyedév közepső hónapjában. Előfizethető a KLIÓ Alapítványnál (4033 Debrecen, Herpay Gábor u. 50. Adószám: 18792234-1-09). Előfizetési díj egy évre 800 Ft + postaköltség.

ISSN 1216–2965

E számunk szerzői

Bene Krisztián PhD. habil. tanszékvezető egyetemi docens, PTE Francia Tanszék
Biernaczky Szilárd CSc. mb. előadó, ELTE BTK

Fodor Mihályné ny. főisk. adjunktus, NYF; a KLIÓ szerkesztője, DE Történelmi
Intézet

Gacsai Dóra PhD-hallgató, DE Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola

Gyarmati Enikő történész, abszolvált PhD-hallgató, EKE

Gyúrósi Pál PhD-hallgató, ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék

Ivancsó István teológiai doktor, Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi
Főiskola, Nyíregyháza

Kiss Márton PhD-hallgató, PTE BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola

Kurunczi Jenő PhD történész, Gyula

Madarász Imre CSc. habil. egyetemi docens, DE Olasz Tanszék

Majláthné Sipos Csilla angol-történelem szakos levelező hallgató, NYE

Peterecz Zoltán PhD egyetemi docens, EKE

Tóth Tibor III. éves PhD-hallgató, ELTE, Újkori magyar történelmi program

Veszprémy Márton történész, könyvtáros, OSZK

(Rövidítések: DE: Debreceni Egyetem; EKE: Eszterházy Károly Egyetem, Eger; ELTE BTK: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar; NYE: Nyíregyházi Egyetem; NYF: Nyíregyházi Főiskola; PTE BTK: Pécsi Tudományegyetem)

Felhívás

Kérjük szerzőinket, hogy négyévesnél régebbi anyagot ne válasszanak ki ismertetésre! Elvárjuk, hogy a recenziók szerzői mindenkor a szakma erkölcsi normáinak megfelelően dolgozzanak, és írásuk benyújtásával egyúttal vállaljanak felelősséget a hatályos szerzői jogszabályok megtartásáért! Másodközlésre, kérjük, ne küldjenek a KLIÓ-ba ismertetéseket! Várjuk korábbi és újabb szerzők ismertető írásait!

A KLIÓ Alapítvány kuratóriuma és a szerkesztőség

KLIÓ 2019/2

TARTALOM

Ókor–középkor

- Rose MacLean: Servus vovit, liber solvit – Felszabadított
rabszolgák a római társadalomban (*Gacsal Dóra*) 3
- Magdolna Szilágyi: Úton-útfélen a Kárpát-medencében
(*Majláthné Sipos Csilla*) 8
- Shlomo Sela (szerk.): Abraham ibn Ezra asztrológiai művei
(*Veszprémy Márton*) 17

Újkor

- Michael Keevak: Epizódok az európai hatalmak és Kína
kapcsolataiból az ópiumháború előtt (*Kiss Márton*) 25
- Branko Beslin: Savoyai Jenő és kora (*Tóth Tibor*) 30
- Anja Huber: Új doktori disszertációk Svájc történetéből
az I. világháború korában, II. Migráció (*Gyarmati Enikő*) 36

Modern kor

- Mihail Karpacsov: A Voronyezsi Kormányzóság nemesei
a jobbágyrendszer eltörléséről (*Kurunczi Jenő*) 42
- Nancy K. Bristow: Az 1918-as influenza világjárvány
(*Fodor Mihályné*) 50
- Paolo Mancosu: „Egy regény regénye”: a „Paszternak-ügy”
(*Madarász Imre*) 61
- Petr Karliček: XX. századi cseh karikatúrák (*Gyúrósi Pál*) 56
- Jason A. Edwards, Joseph M. Valenzano (szerk.): Milyen az
amerikai civil vallás? (*Peterecz Zoltán*) 76
- François Broche–Jean-François Muracciole: A francia kollaboráció
a II. világháborúban (*Bene Krisztián*) 82

Historiográfia

Jan Vansina. A szóbeli történelemkutatás megszületése – Jegyzetek az iskolateremtő tudós, Jan Vansina szakmai pályafutásáról, II. rész (<i>Biernaczky Szilárd</i>)	88
Gianpaolo Rigotti (szerk.): A keleti katolikus egyházak a nagyvilágban egykor és ma (<i>Ivancsó István</i>)	96
Búcsú John Lukacstól	106

ÓKOR–KÖZÉPKOR

***Servus vovit, liber solvit* – Felszabadított rabszolgák a római társadalomban¹**

Rose MacLean, a Kaliforniai Egyetem oktatójának Felszabadított rabszolgák és a római birodalmi kultúra. Társadalmi beilleszkedés és az értékek átalakulása (*Freed Slaves and Roman Imperial Culture. Social Integration and the Transformation of Values*) című munkája 2018-ban jelent meg. A könyv fő célja, hogy bemutassa a felszabadított rabszolgák társadalmi integrálódását, felemelkedését, és azt, hogy ez a folyamat milyen hatást gyakorolt a római elitre. A jelenséget társadalomtörténeti szempontból nem lehet figyelmen kívül hagyni, hiszen a rabszolgák felszabadulásának köszönhetően egy új társadalmi réteg keletkezett, továbbá nem lehet elhanyagolni ennek a jelenségnek az arisztokrácia értékeire gyakorolt hatását sem.

A *Felszabadított rabszolgák és a római elit* (*Freed Slaves and the Roman Elite*) című fejezet bemutatja az olvasónak, hogy a felszabadított, tehetős rabszolgák mozgástere a Római Birodalomban igen szerteágazó volt. Azok, akik a formális felszabadításon estek át, s korábbi uruk római polgár volt, tulajdonképpen rendelkeztek a polgárokat megillető csaknem minden joggal, vagyis szavazhattak, törvényes házasságot köthettek, amelyből törvényes gyermekük születhetett stb. Tehát a *civestől* csak az különböztette meg őket, hogy nem tölthettek be semmilyen magistratusi funkciót, és nem szolgálhattak együtt a római polgárokkal a hadseregben. Ennélfogva nem lehet arról beszélni, hogy a felszabadítottak teljes izolációba kerültek volna, sőt jellemző a többi társadalmi réteggel való interakciójuk. A rabszolgák beágyazódása a társadalomba jelentős szorongást keltett a római felső társadalmi rétegekben, még akkor is, ha ennek az elit-

¹ A könyvismertetés az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-18-2 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

nek a *patronatus* révén nem elhanyagolható szerepe volt a felszabadítottak társadalmi integrációjában. MacLean kitér a rabszolgák és a felszabadítottak temetkezési szokásaira, amelynek vizsgálatából a volt rabszolgák alkotta réteg létezésére és a társadalmi struktúrában betöltött szerepére von le következtetéseket. Felhívja persze az olvasó figyelmét, hogy a feliratos emlékek sajátosságai miatt nem lehet következtetni a felszabadítottak alkotta rendkívül heterogén szubkultúra egészére. Mindazonáltal a társadalom e rétegének egyik igazolható, alapvető jellemzője az, hogy a római elit ráragasztotta a szokásait, életmódját a felszabadított közösségekre is. Erre a hatásra egy rendkívül kézenfekvő példa a feliratok állításának igénye a felszabadítottak körében, amelynek elemzésére több fejezetet szentel a szerző, amellett, hogy illusztrációkkal segíti az olvasót a feliratok megismerésében. A római elit reakciójának megértéséhez a feliratok kvalitatív vizsgálata mellett MacLean figyelmet fordít az irodalmi források elemzésére, aminek révén több oldalról megvilágított képet kapunk egy társadalmi réteg leírására.

A második fejezetben, amely *A halhatatlanság megszerzése a principatus alatt (Achieving Immortality under the Principate)* címet viseli, a szerző feliratokon mutatja be, hogyan érhetek el „halhatatlanságot” a felszabadítottak. Alapvetően olyan feliratokat vizsgált, amelyek szövege tartalmaz egy, az értékek igen széles skáláján mozgó szót, a *famát*. MacLean feltevése ugyanis, hogy az említett kifejezés a felszabadított rabszolgák érdemeire utalt, amelyet széles skálán mozgó, a római társadalom és értékrendszer által elismerésre méltónak megítélt tettekkel lehetett kiérdemelni. Az elért eredmények motiválták, mintaként szolgáltak a többi rabszolgának, a felszabadítottak felemelkedése pedig megváltoztatta a római elit összetételét, már csak azért is, mert a *patronatus* révén a római elit könnyebben hozzáfért a szubkultúrákhoz.

Ennek bemutatására szolgál a *Cultural Exchange in Roman Society (Kulturális érintkezés a római társadalomban)* című harmadik fejezete a könyvnek, amelyben a szerző a felszabadítottak és az elit kapcsolatát vizsgálja az utóbbi szemszögéből, s erre egy kézenfekvő megoldást választ: *Petronius Satyricon* című művének elemzését. A

mű egyik szereplője ugyanis Trimalchio, egy volt rabszolga, aki a szabadsága elnyerése után a római elit szokásait felvéve élte minden napjait, így tulajdonképpen megtestesíti a felszabadított rabszolgákról alkotott sztereotípiákat. Ez alapján megállapítható, hogy a római felső rétegek tisztában voltak azzal, hogy a rabszolgák szabadságuk elnyerése után szívesen veszik át a római szokásokat, s ez Petronius művében komikusan jelenik meg. Ezzel némiképp ellentétben a Horatius alkotta kép – lévén maga is egy felszabadított rabszolga fia volt – inkább pozitív szellemben tünteti fel a felszabadítottakat, hasonlóan Senecához és a sztoikus filozófiához. Azonban ahhoz, hogy valaki hírnévre vagy elismerésre tegyen szert a római társadalomban, gyakran szükség volt külsőségekre, olyanokra, mint a nagy tetteket véghez vivő ősök stb. A felszabadított rabszolgáknak, mivel ilyenekkel nem rendelkeztek, maguknak kellett pozitív megítélést (*virtus*) kiépíteni a római társadalom keretein belül. Ahogy azt a szerző Phaedrus, egy feltételezhetően császári rabszolga, művében és mentalitásán keresztül bemutatja: a felszabadítottaknak könnyebb volt elfogadni alacsonyabb státuszukat a társadalomban, mint harcolni ellene. Ez a legtöbb esetben inkább ártott mint használt volna, vagyis ez a stratégia megkönnyítette a társadalmi integrációjukat.

A negyedik fejezet *Császári felszabadítottak és császári hatalom* (*Imperial Freedmen and Imperial Power*) a császár alkalmazásában lévő felszabadítottakkal és rabszolgákkal foglalkozik. Az elemzés kulcskérdése az a folyamat, amelynek során a császári *servi* és *liberti* hatalmas befolyásra tettek szert, lévén, hogy a császár politikai tevékenységének alapvető eszközeivé váltak. Ennek illusztrálására a szerző példája Claudius császár Pallas nevű felszabadítottja, akinek tiszteletére a *senatus* emlékművet is ajándékozott. A *principatus* idejére megerősödött császári rabszolgák és felszabadítottak hatására megváltozott az úr-rabszolga és *patronus–cliens* viszony. Ennek egy eklatáns jellemzője, hogy a *Familia Caesaris* egyes tagjai oly elismerésre tettek szert, hogy az arisztokrata római polgároknak is kötelességük volt kifejezni tiszteletüket irányukba. A feliratok vizsgálata ebben a fejezetben is rendkívül nagy szerepet kap, hiszen ezek segítségével mutatja be a császárokhoz közelálló felszabadítottak igen

közeli kapcsolatát a *princeps*hez, amely lehetővé tette számukra az igen magas társadalmi körökbe való felemelkedést.

Az utolsó fejezetet (*Telling Life Stories – Élettörténetek*) Rose MacLean a *manumissio*, vagyis a felszabadítás folyamata feliratos vizsgálatának szentelte. A felszabadítás során a rabszolga elnyerte szabadságát, viszont a *patronus-cliens* viszony miatt igen szoros viszonyban maradt korábbi urával. Mindazonáltal a rabszolgák hiába nyerték el szabadságukat, a bélyeg, amely egykori rabszolga státuszukhoz tapadt, megmaradt nem csak rajtuk, hanem még utódaikon is, akikkel kapcsolatban számon tartották felmenőik korábbi társadalmi pozícióját. A fejezetben a feliratok elemzésének, többek között, az a célja, hogy megfigyelhessünk, milyen információkat találtak a felszabadítottak elég fontosnak ahhoz, hogy a felirataikon megosszák ezeket a nyilvánossággal. Több ránk maradt felirat elemzése után a szerző kiemeli, hogy a *patronusszal* való kapcsolatukat, gazdasági és politikai eredményeiket, korábbi rabszolgákkal való interakciójukat is elég fontosnak találták ahhoz, hogy megörökítsék síremlékeiken. A feliratos anyag vizsgálata során ugyancsak rávilágít a rabszolga–felszabadított státusz közötti diszkontinuitást és kontinuitást jelképező *servus vovit, liber solvit* formulára, amely gyakran található meg a *liberti* síremlékein. Tulajdonképpen ez az fogadalom, amelyet rabszolgaként megfogadva felszabadított státuszban tudott beteljesíteni egy ember. A fejezet végén a rabszolga–úr kapcsolata kerül megvilágításba a sztoikus és keresztény értékrendszeren keresztül, majd egy egészen hosszú, művet lezáró konklúzióban foglalja össze legfontosabb eredményeit MacLean.

Habár a témában korábban már mind P. R. C. Weaver *Familia Caesaris: a Social Study of the Emperor's Freedmen and Slaves* (Cambridge, 1972), mind H. Mouritsen *The Freedman in The Roman World* (Cambridge, 2011) alapvető munkákat alkottak, MacLean-nek sikerült olyan szempontból megközelítenie az ókortörténet számára kiemelten fontos témakört, amely a korábbi két jelentősebb mű jellegét ötvözi. Egyszerre ismerkedhetünk meg igen jelentős feliratos anyaggal, de fókuszba kerülnek a rabszolgatartók alkotta irodalmi munkák is. Tulajdonképpen e források egyidejű, összehasonlító

történő vizsgálatát tartom a mű legfontosabb eredményének. A téma mindenképp figyelmet érdemel az ókortudomány részéről, hiszen – ahogyan erre Rose MacLean munkájában többször is rávilágít – ez a társadalmi réteg igen nagy hatással volt a római rabszolgatartó elit világára, amelynek értékrendszerét, sőt politikai érvényesülési lehetőségeit is átrendezte a rabszolgák integrációja a római társadalomba.

Rose MacLean: *Freed Slaves and Roman Imperial Culture. Social Integration and the Transformation of Values.* (Felszabadított rabszolgák és római birodalmi kultúra – Társadalmi integráció és az értékek változása) Cambridge, 2018. 216 o.

Gacsai Dóra

Úton-útfélen a Kárpát-medencében

A történelem iránt érdeklődő olvasókban gyakran alakul ki olyan kép a középkorról, melyben a falvak és városok egymástól elszigetelődött közösségek, az utak pedig – ha voltak egyáltalán – nehezen járhatók voltak. Pedig a középkor embere is gyakran indult hosszabb-rövidebb utazásokra, olykor valóban kiszolgáltatva biztonságát, árúját, javait és gyakran életét is az utakon rá leselkedő veszélyeknek. Hosszú zarándoklatokat tehetett a Szentföldre, Rómába, esetleg közelebb eső szent helyekre, vagy éppen csak állatait hajtotta fel a legközelebbi vásárba. Mindegy, milyen célra használták, az utak, az úthálózat meghatározó jelentőségű volt az ország politikai, gazdasági, vallási és mindennapi életében egyaránt.

Szilágyi Magdolna jelen kötete az antik gyökerekkel rendelkező Kelet-Közép-Európában, ezen belül a középkori Magyarországon kialakult úthálózat történetét és jellemzőit vizsgálja. Már itt, a könyvismertetés elején érdemes tisztázni, hogy az olvasó nem teljesen azt kapja, amire a cím alapján számít: az abban foglalt földrajzi behatárolás nem esik egybe a monográfia által ténylegesen vizsgált területtel. A szerző nem tesz kísérletet a kelet-közép-európai régió teljes vizsgálatára, kutatása pusztán a Kárpát-medence úthálózatának történetére vonatkozik.

A kutatási előzmények alapján megállapítható, hogy a középkori úthálózat vizsgálata mind európai, mind hazai viszonylatban nagy hagyományokkal rendelkezik. A téma hazai kutatásának gyökerei egészen a XIX. század végére nyúlnak vissza, azonban az utóbbi évtizedekben nem tapasztalhattunk komolyabb érdeklődést a középkori úthálózat iránt. Ennek magyarázatát a szerző a beazonosíthatóság és kormeghatározás nehézségeiben látja, melyek jelentősen korlátozták

az úttörténeti kutatások sikerességét, megtörve a téma hazai térhódításának lendületét. Az úttörténet tanulmányozása korábban elsősorban történeti forrásokra épült, azonban a modern kutatási módszerek megjelenésével Európa-szerte jelentős változások történtek. A meglévő, főként történeti adatokra támaszkodó kutatások és az újabb vizsgálati módszerek ötvöztetésével lehetővé vált a középkori úthálózat pontosabb és átfogóbb rekonstrukciója. Az utóbbi években egyre meghatározóbbá vált az a komplex kutatói szemlélet, mely a historiográfiai kutatásokat és több tudományterület kutatási eredményeit és módszereit együttesen alkalmazva igyekszik az egyes speciális kérdésekre minél pontosabb válaszokat találni. A modern módszertan többféle forrásadat kombinációjával operál, a történettudomány által felhasznált írott forrásokat jól kiegészítik a régészeti, topográfiai és helynévanyag vizsgálatából származó adatok. A régebbi szemlélettel szemben a modern, multidiszciplináris eljárások már lehetővé teszik kisebb topográfiai egységek, települések, sőt településrészek elemzését is.

Szilágyi monográfiája e sokrétű vizsgálati szempontrendszer alapján kísérli meg bemutatni a középkori úthálózat történetét. Álláspontja szerint az úttörténeti kutatásokban eddig tapasztalt nehézségek a különböző, egyenként csak korlátozott sikerrel alkalmazható forrástípusok együttes vizsgálatával hidalhatók át. Ehhez segítségül hívja a témára vonatkozó nyugat-európai, elsősorban az osztrák és német kutatók által publikált eredményeket. Közülük kiemeli *Dietrich Denecke* munkásságát, de hivatkozik angol történészek vizsgálataira is. A hazai historiográfiai előzményeket tekintve már a huszadik század első évtizedeiben elkezdődtek a középkori úthálózattal kapcsolatos kutatások. A jól azonosítható útszakaszok hiánya miatt azonban történészeink a régészet helyett elsősorban írásos dokumentumok felhasználásával dolgoztak. A kutatómódszertanban *Glaser Lajos* munkássága hozott változást, aki a Dunántúl középkori úthálózatát, az ott létesült hadiutakat vizsgálta, elsőként vetve össze a középkori iratokat a koraújkorai térképekkel és *Csánki Dezső* történeti földrajzi munkájával. A második világháború utáni időszakban

megkezdődtek a településtörténeti vizsgálatok: *Mályusz Elemér* a mezővárosi fejlődést, *Major Jenő* a faluépítési hagyományokat, *Maksay Ferenc* a magyar falvak településrendjét tanulmányozta. Fontos megemlíteni *Györffy György*-nek az Árpád-kori Magyarország történeti földrajzát összefoglaló nagy volumenű munkáját is. A középkori úthálózat kutatásával kapcsolatosan *Kubinyi András* nevét kell még kiemelnünk, aki a magyar városok hierarchikus térbeli rendjét (centralitási érték, központi hely-funkció) és a mezővárosokat vizsgálta. Az ő eredményeinek felhasználásával Szilágyi fontos következtetéseket fogalmazott meg a Nyugat-Dunántúl egy jellegzetes úttípusának vizsgálatával kapcsolatosan. Érdeemes megemlítenünk a történeti földrajzi kutatások új generációját képviselő *Kiss Gábor*, *Tóth Endre*, *Zágorhidi Czigány Balázs*, *Rosta Szabolcs* és *Zatykó Csilla* nevét is, akik a középkori falvakkal és ezen időszak településstruktúrájának vizsgálatával foglalkoznak.

Jelen kötet a szerző *The Árpád Period Communication Networks: Road Systems in Western Transdanubia* című, a Közép-európai Egyetemen 2012-ben megvédett PhD-dolgozata alapján készült, mely az Árpád-kori Nyugat-Dunántúl úthálózatával foglalkozott. Szilágyi Magdolna korábbi kutatásainak időbeli és térbeli kiterjesztésével, az eredeti kézirat felépítését részben átdolgozva tágabb kontextust ad a témának. Ehhez felhasználja a Nyugat-Dunántúl és Kelet-Közép-Európa ide vonatkozó középkori írott forrásait arról, hogyan élt tovább a korábbi római tartományok (elsősorban Pannonia) úthálózata a középkorban. A szerző célja a középkori utak tulajdonságainak és sokféleségének bemutatása. A téma azért nagy jelentőségű, mert a középkori úthálózat a korabeli településrend fundamentumát jelentette, lehetővé téve többek közt a kereskedelmet és az utazást az egyes országok, országrészek, régiók, és kisebb-nagyobb települések között. Szilágyi monográfiája az alapvetően történettudományi, régészeti, nyelvészeti és örökségvédelmi tárgyú munkák kiadására szakosodott *Archeolingua* kiadó gondozásában, önálló kötetként jelent meg. Jelen monográfia elkészülte óta számos további publikációt készített a római és középkori úthálózat témakörében: a középkori

Dunántúl római úthálózatával foglalkozó írása önálló, magyar nyelvű tanulmányként is megjelent.¹

A kötet szerkezetét tekintve három fő fejezetből áll. A bevezető részben a kutatástörténet ismertetése után a középkori úthálózat vizsgálatahoz használható források bemutatása következik. A témához főleg okleveles források, kora újkori és későbbi kéziratos térképek valamint a régészettudomány módszerével megszólítható adatok használhatók fel. Az okleveleket hazánkban az 1970-es évektől kezdték csak bevonni az ilyen jellegű kutatásokba, melyeknek elsősorban a preambulumaikból derülnek ki fontos információk a birtokpercek, birtokba iktatások alkalmával. E dokumentumok azért jelentősek, mert gyakran találhatunk bennük utalásokat a szóban forgó birtok határát jelképező utakra is. Az első példa erre a tihanyi apátság alapítólevele, melyben említést tesznek a Fehérvárra vezető katonai útvonalról. Emellett hatalmaskodások ügyében keletkezett panaszevelekben is rendszeresen találhatók utakra vonatkozó adatok. A térképek alkotják a források második csoportját, melyek közül kronológiai értelemben a Lázár deák által készített jól ismert térkép a legelső. Annak ellenére, hogy a rajta található földrajzi neveknek köszönhetően fontos adatokat tartalmaz, az úthálózat kutatásához sajnos nem szolgáltat kellő mennyiségű és pontosságú információt. Ebben a kérdésben jelentős változást hozott a Habsburg Birodalom Első és Második Katonai Felmérése, melyek 1763–1787 és 1806–1869 között zajlottak le. Az ezek alapján készült térképek már sokkal megbízhatóbb forrást jelentenek, az általuk szolgáltatott helynévanyag és részletek alapján már az utak rekonstruálása is lehetséges. A XVIII–XIX. században készült kéziratos térképeken, és az 1850-es évek kataszteri térképein olykor már az utak nevei is szerepelnek. A szerző képekkel is illusztrálja a forráscsoport minden általa említett elemét, így az olvasó láthatja, hogy a XVIII–XIX. században készült, részlet gazdag kartográfiai munkák valóban nagy előrelépést jelentettek a korábbiakhoz képest. Az utolsó forrástípusként felsorolt régészeti vizsgálatok csupán korlátozott mennyiségben szolgáltatnak a témához adatokat, amire a szerző a győri, soproni, kőszegi utcák feltárásait hozza fel példaként.

¹ Szilágyi Magdolna 2014: Római utak a középkori Dunántúlon. *Történelmi Szemle* 56. (2014) 1–25.

A kötet második, egyben rendkívül fontos következtetéseket tartalmazó nagyobb egysége a római időktől követi nyomon a középkori útfeljárdást. Ebben a szakaszban Szilágyi kitér a római kori Pannonia úthálózatára, a római utak anyagára és szerkezetére, illetve – Sopron és Szombathely példáján – a római kori településszerkezetre is. Az első római utak Pannonia provincia déli és nyugati határain épültek ki a hódítást követően, elsősorban katonai célból, majd a keleti határ mentén, mely egyben a Római Birodalom határa is volt. Utolsóként egy északkelet-délnyugat irányú út készült el, mely a Dunántúlt átlósan szelte át. Ezek az első utak határozták meg a régió későbbi településszerkezetét és úthálózatát. A római úthálózatot tárgyaló szerkezeti egység egyik hangsúlyos kérdése a római utak középkori elnevezéseinek az oklevelekben történő előfordulása. Szilágyi az utak nevének ügyében *Glaser Lajos* vonatkozó kutatásaira² támaszkodik, aki a római utak fennmaradt részeinek jellemzőit, ezen belül azok anyagát vizsgálta. Érdeklődése középpontjában az *öttevény* elnevezésű utak álltak. Ezt az úttípust elemezve Szilágyi egyetért Glaser azon álláspontjával, miszerint ezek jelenléte csak a Nyugat-Dunántúlon mutatható ki. A későbbi nyelvészeti és régészeti vizsgálatok eredményei szintén hozzájárultak Szilágyi azon megállapításához, hogy az elnevezés magyarázata az út anyagában keresendő, mivel a kavics, mint az úttöltések építőanyaga a folyók hordalékaként nagy mennyiségben hozzáférhető volt a régióban. Emellett a szerző azt is kiemeli, hogy a Dunántúl keleti részén az építés módja eltérő volt, ott a legtöbb esetben a zúzott kő alkotta a töltést – innen származik a *kövesút* megnevezés –, kavicsot pedig csak a felületére terítettek. Ezt római kori útfeltárásokról készült fényképekkel szemlélteti.

A római utakkal kapcsolatban Szilágyi további két fontos problémakört vizsgál: elsőként azt, hogy hogyan határozta meg a római kori településstruktúra a Pannonia területén kialakult városok szerkezetét és középkori úthálózatát, másodsorban pedig azt, hogy a középkori városokon kívüli utak hogyan feleltethetők meg a korábbi úthálózatnak. Ezeket a kérdéseket két római kori város, Szombathely és Sopron példáján elemzi. A két településre egyaránt jellemző, hogy elhelyez-

² Glaser Lajos: A római utak nevei középkori okleveleinkben. Magyar Nyelv 27. (1931) 317–319.

kedésüket a rajtuk keresztülvezető Borostyánút határozta meg, azonban lényeges különbségeket találunk történelmükben és a kontinuitást érintő kérdésekben. A szerző a két város településszerkezetét az azokban végzett régészeti feltárások alapján ismerteti, melyet fényképekkel és ábrákkal tesz szemléletesebbé. Szombathely esetében Szilágyi megállapítja, hogy bár a lakosság feltehetően folyamatosan cserélődött a római fennhatóság megszűnését követően, a város végig lakott volt a vizsgált időszakban. A római kori településszerkezet határozta meg a város Árpád-kori morfológiáját is, hiszen a középkorban még meglévő római kori épületek romjai szolgáltak a későbbi, Árpád-kori településszerkezet alapjául. A késő középkorban a római falak mentén épültek meg az új városfalak és kapuk is. A település topográfiájának igazodása a római kori város felépítéséhez magával hozta a római utak középkori továbbélését is. Szombathellyel ellentétben Sopront csak a római adminisztráció összeomlása utáni másfél évszázadban lakták, ugyanis az avarok 568. évi betörését követően a város közel négy évszázadra elnéptelenedett. A X. század elején a Nyugat-Dunántúlon letelepedő magyarok mindössze egy üres falgyűrűt találtak az egykori Scarbantia helyén, ez azonban alapjaiban meghatározta a település későbbi struktúráját. A szerző a római utak városokon kívüli továbbélésével kapcsolatosan is érdekes eredményekkel szolgál. A források három úttípust különböztetnek meg: a kőtömbökkel illetve kavicssal borított, valamint a földutak csoportját. Azon kívül, hogy a középkorig fennmaradt római utak általában továbbra is fontos elemei voltak a közlekedésnek és az áruszállításnak, sok esetben olyan mértékben megrongálódtak az idők folyamán, hogy egyes szakaszaik szekerekkel járhatatlannak váltak. Ezért a meglévő, ám rossz állapotban lévő régi út mellett gyakran jöttek létre új utak, amelyek kedvező időjárási körülmények között alkalmasabbak voltak a közlekedésre. A korai Árpád-kori központok általában a római főutak mellett létesültek. A szerző megemlíti, hogy a római kori és a középkori úthálózat sok esetben nem felel meg egymásnak, amire a gazdasági, természeti és egyéb körülmények változásai adhatnak magyarázatot. Ezek hatására ugyanis új utak jelenhettek meg, míg más utakat elhagyhattak, mindemellett a domborzathoz való alkalmazkodás is meghatározta az útvonalak alakulását. A római kori

utak, vagy azok még fellelhető maradványai az oklevelek tanúsága szerint a középkorban sok esetben birtokhatárként is szerepeltek.

A kötet harmadik és egyben igen hangsúlyos fejezete a középkori utak terminológiájával, csoportosításával és jellemzésével foglalkozik, elsősorban XI–XV. századi, Vas, Sopron és Zala megyei írott dokumentumokra támaszkodva. Ahhoz, hogy a kutatást az egész Kárpát-medencére kiterjeszthesse, a forrásokban előforduló útelnevezések esetlegessége miatt a Magyar Királyság más részein előforduló neveket is fel kellett használnia. Szilágyi az utak rekonstruálását és jellemzőik feltárását az okleveleken kívül térképi, helynévtani adatok, továbbá régészeti és néprajzi párhuzamok segítségével igyekezett megoldani. Az úthierarchia négy szintjét különbözteti meg: 1. országos szint, 2. tartományi szint, 3. regionális szint, 4. helyi szint. Az ezekbe a kategóriákba besorolt utak között lehettek és voltak is átfedések, használatuk célját tekintve egy út több funkciót is betölthetett, megnevezésük ezért sok bizonytalanságot takar. A középkori utak azonosítását és tanulmányozását érintő kérdések tisztázására a témát kutatók segítségül hívhatják egyebek mellett a tájrégészet eszköztárát és eredményeit. Szilágyi egy remek táblázatban foglalja össze a középkorban és kora újkorban *út* jelentéssel előforduló különböző terminusokat. A jogi szempontú kategorizáláshoz Szilágyi az angol *Leges Henrici Primi* (1115 körül), a clermont-en-beauvaisis-i *Coutumes de Beauvaisis* (1238 körül) és szársországi *Sachsenspiegel* (1220–1235 körül) című nyugat-európai törvénygyűjtemények ide vonatkozó rendelkezéseit hívja segítségül, sorra véve a különböző jogi kategóriába tartozó utakat. Ezek alapján megkülönbözteti a római jogban gyökerező *via publica*, *via communis* és *via privata* megnevezésű jogi kategóriákat, melyek mentén a magyar oklevélanyagban használt egyéb terminusok (*libera via*, *via regis*) jogi háttérének tisztázására is törekszik. Ennek az alfejezetnek külön részeként tárgyalja az utak legális és illegális voltát. Mivel gyakran létesültek új utak a már meglévő, gyakran erősen megrongálódott utakkal párhuzamosan, hangsúlyos kérdésé vált e jelenség szabályozása. Az újonnan létrejött utakon (*via falsa*, *via sinistra*) ugyanis egyrészt a király nem tudta biztosítani az utazók, kereskedők biztonságát, másrészt a rájuk kivetett illetékek beszedése is lehetetlenné válhatott a királyi kincstár számára. A szerző, Weisz Bog-

lárka vonatkozó kutatásai³ alapján rendszerezi a közlekedési vámokat, melyeknek ez alapján két csoportját különböztethetjük meg: a szárazföldi és vízvámokat. A szárazföldi vámok kategóriájába tartoztak az útvámok, a vízvámokhoz pedig a híd- és révvámok sorolhatók. A korszak úttípusainak hierarchiája, az azokra jellemző használati és birtokjog mellett kiemelt fontosságú az utak funkcionális csoportosítása is, mely alapján rendkívül változatos képet kaphatunk az utak sokféleségéről: a szerző részletesen bemutatja például a zarándokutakat, kiemelve azok jelentőségét a hazai úttörténetben. Részletes, térképekkel illusztrált leírást találunk az európai zarándoklatok történetéről, és az akkor használt útvonalakról, melyeknek külön megnevezéseik voltak. Magyarországon ez nem volt jellemző, azonban a hazai zarándokút egyike volt legrégebben épült útjainknak, mely bekapcsolódott az Európán átvélő zarándokút-hálózatba is. A zarándokutak mellett olvashatunk katonai utakról, és a kereskedelem során használt nagyobb és kisebb távolságokat összekötő utakról is. Szilágyi a kereskedelmi utak három szintjét különíti el: a nemzeti (különböző külföldi kereskedelmi központokba történő szállítás útvonalai), a provinciális (a só és a bor belföldi szállítására használt utak) és a regionális (a piacos helyeket egyéb településekkel összekötő) utak szintjét. A sóutak, a borszállító utak és a vásárutak jelentőségét hangsúlyozva kiemeli az erdélyi bányákból származó só és a szerémségi bor szállítására használt legfontosabb vízi és szárazföldi útvonalakat. A vásárok (heti, napi, éves) és a vásártartási jog történetét azok Árpád-kori kezdeteitől tekinti át, a vásárutakat a piacos helyek és a többi települést összekötő utakként definiálva. A magyarázathoz mellékeli Kubinyi András vonatkozó tanulmányában⁴ közölt térképi ábrázolását is a magyar városok piackörzeteiről. Mindezek mellett a mindennapi életben használt, rövidebb és csak helyi jelentőséggel bíró utakat is számba veszi, külön kategóriákba sorolva az egyházi, mezőgazdasági és az ipari nyersanyagok szállítására használt utakat.

A kötet utolsó, összefoglaló szakaszában a szerző hangsúlyozza, hogy ugyanaz az úttípus megjelenhet különböző neveken is a közép-

3 Weisz Boglárka: A királyketteje és az ispán harmada. Vámok és vámszedés Magyarországon a középkor első felében. Budapest, 2013.

4 Kubinyi András: A középkori Magyarországi városhálózat hierarchikus térbeli rendjének kérdéséhez. *Településtudományi Közlemények* 23 (1971) 58–78.

kori írott forrásokban. Ezen kívül kiemeli a legfontosabb különbségeket a Római Birodalom és középkori Magyar Királyság útfejlődése között. Míg a római úthálózat kiépülése a birodalom expanzióját és a meghódított területek feletti ellenőrzést szolgálta, a középkori Magyarország útfejlődése az ország politikai, katonai és gazdasági érdekei mentén történt. Fontos tényező volt továbbá az is, hogy az utak jogilag szorosan kapcsolódtak a földbirtok tulajdonosához.

Jelentős kutatómunka eredményét tartja kezében az olvasó Szilágyi Magdolna monográfiáját lapozgatva. A kötet érdemei közül talán a legfontosabb, hogy a történeti földrajz eddig elért eredményeit a modern vizsgálati eljárásokkal ötvözve, valamint a történeti adatokat más, azokat kiegészítő forrástípusokkal együttesen felhasználva sikerült új eredményekkel gyarapítani az úttörténetet érintő eddigi kutatásokat. Szilágyi Magdolna munkája széleskörűen alkalmazza a középkori úthálózat kutatásához szükséges stúdiumok óriási hazai és külföldi szakirodalmát, de egyúttal a vonatkozó középkori oklevéltanyagra és más típusú írott források adataira is biztosan támaszkodik. A kötet térképekkel, ábrákkal, fényképekkel gazdagon illusztrált, melyekkel szemléletesen mutatja be a vizsgált témakört. A monográfia nagyban hozzájárul a középkori Magyarország településtörténetének és úthálózatának rekonstrukciójához. A középkori magyar utak rendszerének ilyen részletes jellemzése és azok jogi, gazdasági és katonai kapcsolódásainak bemutatása új szemszögből enged rálátást a közép- és kora újkori magyar történelem számos aspektusára is, kiegészítve eddigi ismereteinket.

Összességében elmondható, hogy a disszertáció látószögének kiterjesztésével egy, a Kárpát-medence egészére összpontosító vizsgálat született, melyet nemcsak a téma későbbi kutatói forgathatnak haszonnal, hanem a szélesebb olvasóközönség számára is számos érdekes információt nyújthat.

Magdolna Szilágyi: *On the Road. The History and Archaeology of Medieval Communication Networks in East-Central Europe.* (Series Minor 35.) (Az utakon – A középkori közlekedési hálózatok története és régészete Kelet-Közép-Európában) Archaeolingua, Budapest, 2014. 254 o.

Majláthné Sipos Csilla

Abraham ibn Ezra asztrológiai művei

Abraham ibn Ezra olyan sokat írt és olyan jelentős hatással volt az utókorra, hogy műveinek és azok utóéletének vizsgálata „*labour of love*”, vagyis olyan munka, amit az ember csak a téma iránt érzett szerelemtől hajtva végez el – így fogalmazott a középkori asztrológia és a csillagászat történetének megkerülhetetlen szaktekintélye, *John D. North* 1986-os *Horoscopes and History* című monográfiájában.¹ Ez a munka érkezett mérföldkőhöz, amikor 2017-ben megjelent ibn Ezra nagyobb lélegzetvételű asztrológiai művei közül az utolsó, a *Re'shit hokhmah* héber nyelvű kritikai kiadása és angol fordítása *Shlomo Sela* jóvoltából.²

Jelen ismertetés a kiadvány nyelvészeti-filológiai szempontú értékelésére nem vállalkozhat, ellenben némileg rendhagyó módon azt tűzi ki célul, hogy megismertesse az olvasót az itthon talán kevésbé ismert középkori szerzővel és azzal a párját ritkító szövegkiadói vállalkozással, melynek gyümölcse a legutóbb megjelent kötet.

Az elsősorban Biblia-komentátorként ismert *Abraham ibn Ezra* 1089/1092 körül született Tudelában, a zaragozai muszlim királyságban (az egyes publikációkban olvasható Toledo téves). Később Córdobában élt. Életének első felében bejárta Spanyolországot, és eljutott Észak-Afrikába is. Nagyjából ötvenéves korában, 1140 körül kezdett el utazgatni Európában, ahol a helyi zsidó közösségeket látogatta sorra. Útjának állomásai: Róma (1140–1142), Pisa (1143) és Lucca (1145. május), Mantova (1145. október), Verona (1146); Bé-

1 North az asztrológiai hárendszerek történetének kapcsán írja, hogy: „Abraham ibn Ezra wrote much and was much copied, and it would be a labour of love to trace the history of this one small component of his work.” J. D. North: *Horoscopes and History*. London : Warburg Institute : University of London, 1986. 25.

2 A szövegben a héber és az arab tulajdonnevek az angol nyelvű szakirodalomban használt alakjukban szerepelnek.

ziers (1148. június), Narbonne (1148–1154 k.); Évreux, Rouen vagy Dreux (1153, 1155, 1156, 1156. december 16.), Angers (1154); London (1158. december 6., 1160). Feltehetőleg 1160 után bekövetkezett halálának helye nem ismert.³

Ibn Ezra az ún. XII. századi fordítók⁴ kortársa volt: ők ismertették meg a latin Nyugatot az arab (és közvetve görög) tudományosság legnagyobb részével. Ibn Ezra azonban nem fordításokkal ajándékozta meg Európát – egyetlen említésre méltó fordítása ibn al-Muthannā kommentárja al-Khwārizmī tábláihoz (a három változatból az ún. „pármai változat”) – hanem saját művek írásával hozta közelebb kortársaihoz az arab tudományt, elsősorban az asztrológiát és a csillagászatot. Ibn Ezra betutazta Itália, Franciaország és Anglia jelentős részét, műveit pedig feltehetően valamilyen helyi patronusnak dedikálta. A fennmaradt szegényes bizonyítékok alapján úgy tűnik, ibn Ezra a tollából élő értelmiségi ember előfutára volt. Ez ugyanakkor azt is jelenti, hogy legtöbb műve több, két vagy három, esetleg négy változatban is fennmaradt az utókor számára. Asztrológiai írásainak a legkorábbi változata még Itáliában készült 1146-ben, ám ez elveszett. Az általunk ismert első teljes szerkesztés Béziersben született 1148 júniusa és novembere között. A második szerkesztés 1154-ben, észak-francia területen íródott. Egy harmadik szerkesztésnek csak töredékei maradtak fenn.

Ibn Ezra művei együtt egy hétkötetes asztrológiai „enciklopédiát” adnak ki, melynek célja az volt, hogy megismertesse a korabeli olvasót az asztrológia területének egészével. Ezek közül a legelső a *Re'shit hokhmah* („A bölcsesség kezdete”), melynek kezdő sorai a 111. (más számozás szerint 110.) zsoltár 10. versét idézik: „Az Úr félelme a bölcsesség kezdete.” Ezt követi a *Sefer ha-te'amim* („Okok könyve”), mely tulajdonképpen egy kommentár az előző műhöz, és az abban foglalt tételek okait magyaráz-

3 Charles Burnett: Hebrew and Latin Astrology in the Twelfth Century: the Example of the Location of Pain. *Studies in History and Philosophy of Biological and Biomedical Sciences* 41. (2010) 70–75., 71.

4 A természettudományok terén a legjelentősebbek: Bath-i Adelard (Adelardus Bathensis, 1080 k.–1152 k.), Sevillei János (Johannes Hispalensis et Limiensis, *fl.* 1127–1145), Tivoli Platón (Plato Tiburtinus, *fl.* 1134–1145), Santallai Hugó (Hugo Sanctalliensis, *fl.* 1140–1145), Karintiai Hermann (Hermannus Dalmata, Hermannus Secundus, 1100 k.–1155 k.), és közülük a leghíresebb, Cremonai Gerhard (Gerardus Cremonensis, 1114 k.–1187). Tevékenységükkel az utóbbi időszakban Charles Burnett foglalkozott nagyszámú, igen jelentős tanulmányában.

za el. Ezután külön mű tárgyalta a születési horoszkópokat (*Sefer ha-moladot*), az orvosi asztrológiát (*Sefer ha-me'orot*), a kérdő horoszkópokat (*Sefer ha-she'elot*) és az elekciókat (*Sefer ha-mivharim*). A sort a politikai asztrológiával foglalkozó (*Sefer ha-olam*) zárta. A művek, bár különálló könyvek, valóban egységes „szövetet” képeznek azáltal, hogy ibn Ezra kereszthivatkozásokkal utal előre és vissza „enciklopédiájában”. Néha utólag is beleszűrt egy-egy gondolatot már elkészült könyveibe.

Ibn Ezra sajátos szerző abból a szempontból is, hogy műveiben nem törekedett a forrásaiban talált ellentmondások kényszeres feloldására és elsimítására. Konzisztens, élénk gondolkodó volt, aki szívesen ütköztette az egyes szaktekintélyek ellentmondó véleményeit egymással. Így „tudományos vitákról” tudósít számunkra – azért csak idézőjelben, mert az általa említett tekintélyek általában nem voltak egymás kortársai.

Ibn Ezra érdeme továbbá a héber nyelvű asztrológiai szaknyelv megteremtése. Előtte csak Abraham bar Hiyya (1065 k.–1136 k.) írt héber nyelven asztrológiai témákról, ám jóval kisebb terjedelemben. Egységes héber asztrológiai terminológia szigorú értelemben nincs is, mert a két szerző nagyon gyakran más-más terminusokkal írja le ugyanazt a fogalmat. Ibn Ezra eljárására és egyúttal vallási beállítottságára is nagyon jellemző, hogy arab asztrológiai vagy csillagászati terminusokat soha nem vesz át, hanem szigorúan bibliai kifejezésekkel helyettesíti őket, másodlagos értelmet adva azoknak. Ezzel a gyakorlattal véleményem szerint mintha kimondatlanul azt a véleményt is kifejezné, hogy héber tudományosság márpedig a görögök és arabok előtt és tőlük függetlenül is létezett – ez a gondolat népszerű volt a zsidó szerzők körében.

Ha ibn Ezra héber nyelvű enciklopédiája nem is, a különböző szerkesztések latin nyelvű fordításai ismertek és elterjedtek voltak a középkori Európában. Ibn Ezra műveit Hendrik Bate van Mechelen kérésére a zsidó Hagin fordította le Párizsban héberről ófranciára. Ibn Ezra későbbi fordítói, a párhuzamosan dolgozó Hendrik Bate van Mechelen és Pietro d'Abano az ófrancia változatot ültették át latinra.⁵ Arnoul de Quincam-

5 Bár Hendrik Bate és Pietro d'Abano fordításai függetlenek egymástól, az a tény, hogy: 1) ugyanazon az ófrancia fordításon alapulnak, 2) Hendrik Bate és Pietro d'Abano az a két szerző, aki kiterjedten idéz az *Excerpta de secretis Albumasar*ból (lásd: Graziella Federici Vesco-vini: 'Albumasar in Sadan' e Pietro d'Abano. In: La diffusione delle scienze islamiche nel Medio Evo europeo. Convegno internazionale promosso dall'Accademia Nazionale →

poix (másként Quinquempoix), IV. (Szép) Fülöp francia király orvosa Pietro d'Abano fordításának gyenge minőségét látva fordította újra ibn Ezra szövegeit, feltehetően szintén ófranciáról. Egyes könyveknek később katalán, ókasztíliai és (történeti) angol fordítása is készült.⁶

Hendrik Bate és Pietro d'Abano jóvoltából tehát 1292 végére, 1293 elejére ibn Ezra teljes asztrológiai enciklopédiája olvasható volt latin nyelven is. Fontos megjegyezni azonban, hogy a latin fordítás egyes könyvek esetében az 1148-as szerkesztés alapján készült, míg más könyveknél az 1154-es változatot ismerjük latinul.

Ibn Ezrától nem csak héber, hanem latin nyelven keletkezett művek is fennmaradtak.⁷ Ezek az asztrológia gyakorlati műveléséhez szükséges csillagászati ismeretekkel foglalkoznak (asztrolábium, bolygómozgástáblázatok), és észak-francia területen keletkeztek az 1150-es években, a héber nyelvű asztrológiai enciklopédiához hasonlóan szintén több (legalább két) változatban. Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy ezek közül a művek közül némelyik héber és latin változatban is ismert, ám ezek nem fordításai egymásnak. A latin változatok keletkezésének pontos módja (ibn Ezra maga fogalmazta latinul őket, vagy esetleg diktálta valakinek, aki rögtön latinra fordította?) tudomásom szerint nem egyértelmű.

Ibn Ezra héber nyelvű asztrológiai műveinek szövegkiadása és angol fordítása 2007 óta tart. Ezt a monumentális munkát *Shlomo Selán*nak köszönhetjük. Sela, az asztrológus ibn Ezra legjelentősebb kutatója először is 2003-ban egy monográfiában mutatta be ibn Ezra tudományos munkássá-

dei Lincei ... Roma, 2–4 ottobre 1984. Roma : Accademia Nazionale dei Lincei, 1987. (Accademia Nazionale dei Lincei. Fondazione Leone Caetani) 29–55., 53–55.), összeköti személyüket. A kapcsolódási pontot talán Pietro d'Abano 1293-tól kezdődő párizsi tartózkodása jelenti, bár egy évvel korábban Hendrik Bate is járt Itáliában.

6 Ibn Ezra műveinek fordítástörténetét először Raphael Levy dolgozta föl alaposan mára már kissé elavult tanulmányában. Raphael Levy: *The Astrological Works of Abraham ibn Ezra. A Literary and Linguistic Study with Special Reference to the Old French Translation of Hagin*. Baltimore : The Johns Hopkins Press ; Paris : Les Presses Universitaires de France, 1927. (The Johns Hopkins Studies in Romance Literatures and Languages ; 8.). Ibn Ezra műveinek fordításaira és kézírataira naprakészebb szakirodalom: Renate Smithuis: *Abraham Ibn Ezra's Astrological Works in Hebrew and Latin: New Discoveries and Exhaustive Listing*. Aleph No. 6 (2006) 239–338.

7 Részletesen lásd: Renate Smithuis: *Science in Normandy and England under the Angevins. The Creation of Abraham Ibn Ezra's Latin Works on Astronomy and Astrology*. In: G. Busi ed.: *Hebrew to Latin, Latin to Hebrew. The Mirroring of Two Cultures in the Age of Humanism*. Berlin, Torino: Nino Aragno Editore, 2006. 23–57.

gának kontextusát és jellegzetességeit.⁸ Ezt követte a szövegkiadások sora: először 2007-ben a *Sefer ha-te'amim*,⁹ 2010-ben a *Sefer ha-olam*,¹⁰ 2011-ben a *Sefer ha-mivharim*, *Sefer ha-she'elot* és a *Sefer ha-me'orot* különböző változatai egyetlen kötetben,¹¹ majd 2013-ben a *Sefer ha-moladot* és az enciklopédia többi tagjánál későbbi keletkezésű *Sefer ha-tequfah*.¹² Ezt a sort zárta ibn Ezra legkorábbi asztrológiai művének, a *Re'shit hokhmah*-nak a 2017-ben megjelent kiadása, melyhez a szerkesztő és fordító hozzátette ibn Ezra egy kevésbé ismert asztrológiai munkáját, a szintén bevezető jellegű *Mishpetei ha-mazzalotot*. Talán érzékelteti a vállalkozás monumentalitását, hogy az eddig megjelent kötetek összterjedelme 2868 oldal.

A jelen kiadás a *Re'shit hokhmah* két változata közül az elsőt tartalmazza, mely 1148. június-júliusban készült. (A második változat csak töredékesen maradt fenn.)¹³ A könyv népszerűségét és hatását jelzi, hogy 70 kézírata maradt fenn. A XII. század végén dél-franciaországi rabbik Maimonidésznek írt levelükben idéznek is a műből.¹⁴ A kéziratok nagy

8 Shlomo Sela: Abraham ibn Ezra and the Rise of Medieval Hebrew Science. Leiden ; Boston : Brill, 2003. (Brill's Series in Jewish Studies ; 32.)

9 Abraham ibn Ezra: The Book of Reasons. A Parallel Hebrew-English Critical Edition of the Two Versions of the Text. Edited, translated and annotated by Shlomo Sela. Leiden ; Boston : Brill, 2007. (Études sur le judaïsme médiéval ; 35.)

10 Abraham ibn Ezra: The Book of the World. A Parallel Hebrew-English Critical Edition of the Two Versions of the Text. Edited, translated and annotated by Shlomo Sela. Leiden ; Boston : Brill, 2010. (Études sur le judaïsme médiéval ; 39.)

11 Abraham Ibn Ezra on Elections, Interrogations and Medical Astrology. A Parallel Hebrew-English Critical Edition of the Book of Elections (3 Versions), the Book of Interrogations (3 Versions), and the Book of Luminaries. Edited, translated and annotated by Shlomo Sela. Leiden ; Boston : Brill, 2011. (Études sur le judaïsme médiéval ; 50.)

12 Abraham Ibn Ezra on Nativities and Continuous Horoscopy. A Parallel Hebrew-English Critical Edition of the Book of Nativities and the Book of Revolution. Edited, translated and annotated by Shlomo Sela. Leiden ; Boston : Brill, 2013. (Études sur le judaïsme médiéval ; 59.)

13 Erre lásd: Shlomo Sela: A Fragment From an Unknown Redaction of Re'sit Hokmah by Abraham Ibn Ezra. Aleph, Vol. 10, No. 1 (2010) 42–66.

14 A kérdésnek, és főleg Maimonidész válaszána elég terjedelmes szakirodalma van. A teljeség igénye nélkül: Alexander Marx: The Correspondence Between the Rabbis of Southern France and Maimonides about Astrology. Hebrew Union College Annual Vol. 3 (1926) 311–358., Ralph Lerner: Maimonides' Letter on Astrology. History of Religions Vol. 8, No. 2 (Nov., 1968) 143–158., Y. T. Langermann: Maimonides' Repudiation of Astrology. Maimonidean Studies 2. (1991) 123–158., Gad Freudenthal: Maimonides' Stance on Astrology in Context. Cosmology, Physics, Medicine, and Providence. In: Fred Rosner – Samuel S. Kottke ed.: Moses Maimonides: Physician, Scientist, and Philosopher. Northvale (NJ) ; London : Aronson, 1993. 77–90., Shlomo Sela: Queries on Astrology Sent from Southern France to Maimonides: Critical Edition of the Hebrew Text, Translation, and Commentary. Aleph No. 4 (2004) 89–190.

száma miatt a kiadás során nem lehetett valamennyit figyelembe venni: a szerkesztő választása a legrégebbi, legteljesebb és legjobb állapotú szövegekre esett. Egyébként a héber nyelvű kéziratok lényegesen fiatalabbak, mint a mű ófrancia, illetve latin fordításainak a kéziratai, így Sela helyeként ez utóbbiakat is bevonta a vizsgálatba.

Miért ibn Ezra legkorábbi asztrológiai munkája került utolsóként sorra? Mert a *Re'shit hokhmah*-nak már volt kiadása és angol fordítása: 1939-ben jelentette meg *Raphael Levy* és *Francisco Cantera*.¹⁵ Ahogy Levy és Cantera munkájának az előszava is világossá teszi, a kiadás készítőit egyrészt a neolatin nyelvészeti érdeklődés motiválta – így a szövegkiadás az ófrancia fordítás kiadása, az angol fordítás viszont az eredeti héber szövegé. Az 1939-es angol szöveg szó szerinti fordítás, ugyanis a kiadás készítői bevallottan keveset értettek az asztrológiához. Shlomo Sela új fordítása kijavított néhány értelmi és terminológiai hibát, ám az előrelépés nem forradalmi az 1939-es szó szerinti fordításhoz képest, mert már az is meglehetősen jó színvonalú volt. Sela egyébként sehol nem reflektál a korábbi angol fordításra, sőt, a bevezetésben tévesen azt állítja, hogy az az ófrancia szövegé.

Mint minden monumentális vállalkozásnak, a Shlomo Sela által készített kiadásoknak is vannak hiányosságai: nevezetesen a magyarázó, tartalmi kommentár helyenként elégtelen volta. A kommentár hiánytalanul feltárja az ibn Ezra saját szövegei közti kereszthivatkozásokat és kapcsolatokat, de az ibn Ezra által használt, korábbi arab forrásokra való utalásokat hiába keresi az olvasó. Ebből a szempontból előrelépést jelent a legfrissebb, 2017-es szövegkiadás, melyben Sela ibn Ezra bevezető műveinek több arab forrását is azonosította. A kutatás eredménye azonban kevésbé meglepő: ezek a legnépszerűbb arab asztrológiai bevezető művek, Abū Ma'shar, al-Qabīṣī, valamint Sahl ibn Bishr munkái.

Talán ennél is fájóbb az asztrológia és a csillagászat matematikai, technikai kérdéseit magyarázó jegyzetek hiánya. Műveiben ibn Ezra számos esetben tárgyal matematikai eljárásokat az asztrológiai házakkal, a fényszögekkel vagy a irányokkal kapcsolatban, ám ezek ér-

15 The Beginning of Wisdom. An Astrological Treatise by Abraham ibn Ezra. Ed. by Raphael Levy and Francisco Cantera. Baltimore : Johns Hopkins Press ; London : Humphrey Milford ; [Oxford] : Oxford University Press ; Paris : Société d'Édition „Les belles lettres”, 1939. (The Johns Hopkins Studies in Romance Literatures and Languages ; Extra Volume XIV.)

telmezéséhez az olvasó semmilyen segítséget vagy gyakorlati példát nem kap. A jegyzetapparátus sajnos egyébként is nehezen használható, ugyanis nem a párhuzamosan közölt héber-angol szöveg alatt helyezkedik el, hanem külön fejezetben, végjegyzetként, ami megnehezíti a navigálást a több mint 800 oldalas könyvben.

Az ibn Ezra szövegeivel, illetve az arab és a középkori európai asztrológia történetével foglalkozó tudományos kutatás számára tehát maradt még feladat bőven. És ezt a jövőbeli munkát tette lényegesen könnyebbé és gyorsabbá az a tény, hogy ibn Ezra héber nyelvű asztrológiai művei immár mindenki számára hozzáférhetőek.

Az európai, latin nyelvű hagyomány tanulmányozóinak nem szabad elfelejteniük ugyanakkor, hogy az eredetileg héber nyelvű művek kiadása nem azonos a latin fordításokkal, amelyeket a középkori Európa tudós olvasói használtak. Márpedig az eredeti művek fordítása során gyakran komoly és értelemzavaró hibák, félreértések kerülhettek a szövegekbe, ahogy azt *Richard Lemay* az arab asztrológiai művek példáján érzékletesen bizonyította.¹⁶ Ahogy Sela a jelen kötet előszavában megjegyzi, a szövegkiadási vállalkozás ibn Ezra asztrológiai műveinek latin fordításaival folytatódik majd.

A kutatás és szövegkiadás egy másik lehetséges iránya a Sevillai János (Johannes Hispalensis et Limiensis, fl. 1127–1145) neve alatt elterjedt asztrológiai bevezető mű, az *Epitome totius astrologiae*. Ez két részből áll: az első fele, az *Ysagoge*¹⁷ egy általános bevezető könyv, a második fele, a *Liber quadripartitus* pedig az asztrológia négy ágát ismerteti.¹⁸ *Charles Burnett* először egy 2002-es tanulmányában mu-

16 Richard Lemay: Fautes et contresens dans les traductions arabo-latines médiévales: l'Introductorium in astronomiam d'Abou Ma'shar de Balkh. *Revue de Synthèse* 89. (1968) 101–123. Sőt, fordítási hibák már a szövegek görög-ről arabra történő fordítása során is keletkeztek. Lásd például: Paul Kunitzsch: Albumasariana. *Annali dell'Istituto Universitario Orientale di Napoli* 62. (2002) 19–28., 23–24.

17 Az asztrológiai bevezető művek címadására és az *Ysagoge* kifejezés használatára lásd: Stephen Vanden Broecke: Dee, Mercator, and Louvain Instrument Making. *An Undescribed Astrological Disc by Gerard Mercator (1551)*. *Annals of Science* 58. (2001) 219–240., 236., 50. jegyzet, illetve részletesen Charles Burnett: *Introducing Astrology: Michael Scot's Liber introductorius and Other Introductions*. In: Wiebke Deimann – David Juste ed.: *Astrologers and their Clients in Medieval and Early Modern Europe*. Köln [etc.] : Böhlau, 2015. (Beihefte zum Archiv für Kulturgeschichte ; 73.) 29–41.

18 A középkori asztrológiai kézikönyvek hagyományosan négy területre osztották fel az asztrológiát: születési horoszkópok, elekción, kérdő asztrológia és mundánasztrológia.

tatott rá, hogy a műben kizárólag itáliai helységnevek szerepelnek, így az aligha köthető az Ibériai-félszigethez.¹⁹ Később Burnett és Shlomo Sela is tartalmi és szókincsbeli párhuzamokat talált Sevillei János bevezetője és Abraham ibn Ezra számos írása között, *Renate Smithuis* pedig ibn Ezra héber neologizmusainak fordításait azonosította a latin szövegben.²⁰ Jelen szövegkiadásában Sela a szövegek közötti újabb párhuzamokra mutatott rá. Mivel az *Epitome* 1142-ben íródott, és így legalább két évvel megelőzi ibn Ezra legkorábbi héber nyelvű asztrológiai műveit (tehát nem lehet szó arról, hogy egy ismeretlen szerző vett át részeket ibn Ezra már elérhető műveiből), felmerül annak a lehetősége, hogy maga ibn Ezra a szöveg szerzője. Ám, ahogy az a szöveghagyományok kérdésében általában lenni szokott, az igazság valószínűleg ennél jóval bonyolultabb.

Az a tény, hogy e három szerző, egyrészt Shlomo Sela, másrészt Renate Smithuis és Charles Burnett részben párhuzamosan folyó kutatásai kiegészítik egymást, ismét rámutat arra, hogy a kulturális, intellektuális javak hagyományozódása egyik kultúrkörrel a másikra olyan összetett kutatási terület, ahol arabistáknak, hebraistáknak és latinistáknak együtt kell dolgozniuk, ha teljes képet szeretnének kapni.

Abraham Ibn Ezra's Introductions to Astrology. A Parallel Hebrew-English Critical Edition of the Book of the Beginning of Wisdom and the Book of the Judgments of the Zodiacal Signs. Edited, translated and annotated by Shlomo Sela. (Abraham Ibn Ezra asztrológiai bevezető művei. „A bölcsesség kezdete” és „Az állatövi jelek ítéletei” párhuzamos héber–angol kritikai kiadása) Leiden, Boston: Brill, 2017. (Études sur le judaïsme médiéval; 69.) XIII, 822 o.

Veszprémy Márton

19 Charles Burnett: John of Seville and John of Spain. A mise au point. Bulletin de philosophie médiévale 44 (2002) 59–78., 76.

20 A problémát tárgyaló írások: Charles Burnett: Weather Forecasting, Lunar Mansions and a Disputed Attribution. The Tractatus pluviarum et aeris mutationis and Epitome totius astrologiae of 'Iohannes Hispalensis'. In: Anna Akasoy – Wim Raven ed.: Islamic Thought in the Middle Ages. Studies in Text, Transmission and Translation, in Honour of Hans Dabier. Leiden, Boston: Brill, 2008. (Islamic Philosophy, Theology and Science. Texts and Studies ; 75.) 219–265., 237–238., Burnett: Hebrew and Latin Astrology 72., Sela: A Fragment From an Unknown Redaction of Re'šit Ḥokmah 48., ibn Ezra: The Book of the World 27., Abraham Ibn Ezra on Elections 26–27., Abraham Ibn Ezra on Nativities and Continuous Horoscopy 47., 49., 52., 55.

Az egymás melletti elbeszélés globális modellje – Epizódok az európai hatalmak és Kína kapcsolataiból az ópiumháború előtt

A történelem színpadán végignézve a nagy királyok mellett többször gondolunk azokra, akik nagy területeket jártak be egy cél elérése érdekében. Felfedezők, kereskedők, követek és tudósok képe lebeghet szemünk előtt, akik sokak által elképzelt vagy kitalált helyeket próbáltak meg felkutatni, nem sajnálva erre sem időt, sem verítéket. A Mindenható Isten, az Örök Mennysország vagy a Mennyi Birodalom fiai sokáig nem érthették meg egymást, hiszen nem azonos világban léteztek, születtek és gyarapodtak. A mesés Kelet és a sokak által fejlett Nyugatként ismert földrajzi egység (és államok) találkozásait különös érdeklődéssel figyelték a kortársak és teszik azt a mai napig. *Michael Keevak* (National Taiwan University, Taipei) monográfiájában pontosan ezt a nehéz kapcsolatrendszer kívánja bemutatni, különösen Kína és a különböző európai hatalmak követségein keresztül.

Az első klasszikus modellhez vissza kell utaznunk a XIII. századba, amikor az Európát fenyegető mongol (máshol tatárnak nevezett) veszély a római katolikus egyház fejét arra kényszerítette, hogy diplomátakat küldjön a világ keleti részére. A hagyományos diplomáciai kapcsolatfelvételt nagyban akadályozta a két fél anakronisztikusnak mondható ellentéte, mivel mindkettő közvetve magának követelte a teljes világ feletti uralmat. Míg a Rómában tartózkodó pápát (ebben az időben IV. Incét) maga az Örök Isten (*Deus eternus*) bízta meg, hogy ő legyen a Megváltó földi helytartója; addig a mongol kánt az Örök Mennysország (*Möngke Tengri*) utasította hasonló feladatokra. Ilyen értelemben mindketten az ismert világ feletti politikai és szakrális uralomra kaptak parancsot, látszólag ugyanattól az entitástól.

Az európai értelemben vett diplomáciai tárgyalások – ahol mindkét fél adott és kapott valamit – itt nem voltak lehetségesek. Ahogyan a pápa felszólította a mongol kánokat a kereszténységre való áttérésre, addig azok követelték a keresztények azonnali behódolását. A pathhelyzet elkerülésében egyik fél sem volt igazán érdekelt, egyszerűen elbeszéltek egymás mellett. Ennek oka egyes kutatók szerint a heterogén mongol hatalomgyakorlók lehettek, akik államukba több vallás híveit foglalták bele – és nem értették a pápa kizárólagosságra törekvő érvelését. A mongolok által képviselt tolerancia azonban nem a vallások egyenlő elfogadását jelentette, hanem egyiket sem tekintették tényezőnek – mindenkinek be kellett hódolnia. A feloldhatatlan ellentétet a kiküldött követek sem tudták áthidalni, így az első kapcsolatfelvétel Kelet és Nyugat között kudarccal végződött. Természetesen ez nem szabott határt a kíváncsiságnak – elég csak Marco Polo történetére gondolnunk, ami többeket inspirált a „mesés Kelet” felkutatására.

A XV. századi Európa és Ázsia szinte egyszerre döbbent rá a megismert világ határainak illúziójára. Az előbbi esetben viszonylag jól dokumentáltak a különböző európai – különösen az ibériai – államok tengerészeti törekvései, illetve az arab hajózásnak bizonyos vívmányai. Ezzel egyidőben indították útjára az első és egyetlen kínai expedíciót is, amivel egyes feltételezések szerint egészen Amerika nyugati partjaiig is eljuthattak. A régészeti leletek és a kutatók eredményei alapján biztosnak mondható, hogy a két „világ” valahol Afrika környékén találkozhatott először. Míg a kínaiak legtöbbször határköveket és oszlopokat hagytak maguk mögött hatalmuk kiterjedésének jelzésére, addig a portugálok ún. *padrões* (kőoszlop) helyeztek el a fontosabb helyeken. Ezek a kőből készült, keresztre megszólalásig hasonlító emlékművek váltak később az európai befolyás igazolásaivá, így például Malakka erődjénél is e köré építették katonai létesítményeiket. A spanyol és főleg portugál felfedezők (egyben kereskedők és zsoldosok) itt kezdték kiépíteni kapcsolatrendszerüket a helyi vezetőkkel, akikről tudomást szerezhettek a távoli birodalom létezéséről. Diplomáciai értelemben pontosan ők voltak azok, akik először kapcsolatba tudtak lépni a kínai kormányzattal és követséget

küldhettek hozzájuk (1517–1522). A vörös hajú barbárok nem ismerték a helyi szokásokat.

A gazdasági motivációk után egyre több európai misszionárius, főként jezsuita érkezett a kínai udvarba. Céljuk – ahogyan azt már a pápánál láthattuk – a pogány kínai tanok megtisztítása és az „igaz hit” (kereszténység) meghonosítása volt. Az európai vallásbéke megbomlása idején létrejövő Jézus Társasága szerzetesrendje volt az az eszköz, amellyel végre lehetett hajtani e feladatot. A XVII. században egyre több páter érkezett a kínai udvarba, akik felmérve a helyzetet, komoly dilemma elé kerültek a helybéli szokásokkal kapcsolatban. A teológiai viták helyett egyikük, Matteo Ricci úgy vélekedett, hogy az egyes itteni szokások összeegyeztethetők a keresztény vallás elemeivel. Az első és legfontosabb problémának a terminológia bizonyult, mint például az istenre vonatkozó szavak és magyarázatok elterjesztésének módja. Két főbb koncepció csapott össze: maradjanak meg azoknál a kifejezéseknél, amiknek van kínai megfelelőjük, vagy hozzanak létre saját szavakat mondanivalójuk kifejezésekor. Ricci szerint az itteni terminus technicusok sokkal közelebb állnak a Biblia istenképéhez, mint azt elsőre gondolhatnánk. A két rendszer egyeztetésének lényege abban állt, hogy a Jézust követők ne haragítsák magukra a kínai hatóságokat, hanem inkább annak segítségével tudják terjeszteni tanaikat. Ennek egyik módszere lehetett a kínai császár meggyőzése (vagyis áttérítése), hogy aztán hivatali eszközökkel biztosítsák pozícióikat. Ezért több tudóst is küldtek a mandzsu uralkodó Kang-hszi udvarába, aki előszeretettel alkalmazta őket különböző feladatokra (asztrológia, matematika, naptárreformok). Azonban a XVIII. század eleji hitviták még e távoli kontinensen is éreztették hatásukat, ami a ferencesek helybéli megjelenésével érkezett el ide. Ők ugyanis a hit megtagadását – sőt, pogányságot – láttak a behódoló Ricci-módszerben, és a pápát kérték fel döntőbírónak e helyzetben. A kölcsönös meg nem értés itt érte el a tetőpontját: a kínai hatóságok értetlenül álltak a távoli barbárok hitvitái előtt. A pápa beleszólása egy már működő struktúrába – minden politikai realitást mellőzve – rendkívül megingatta a keresztényekbe vetett bizalmat, aminek végén 1720-ban kitiltották a külföldieket (elsősorban a keresztényeket) a bi-

rodalom egész területéről. Ilyen értelemben alig láthatunk különbséget a XIII. században a mongolok kánjához küldött pápai legátusok és a Kang-hszihoz küldött különböző páterek és diplomaták XVII. századi tevékenysége között. A kölcsönös egymás melletti elbeszélés bábeli zűrzavart teremtett az addig működő szisztémákban, legyen az ázsiai steppéken vagy Kínában. Egyedül két csoport volt az, akik észrevették a helyi sajátosságok fontosságát a „keleti birodalmakkal” való tárgyalások során: a mongol uralom alatt élő nesztoriánusok és a sokak által irigyelt és bízalt jezsuiták.

Hagyományos értelemben vett diplomáciai kapcsolat egyedül az oroszokkal jött létre. Ennek egyik legekleatásabb bizonyítéka az 1689-ben megkötött nyercsinszki békeszerződés, ami kiegészítve az 1727-ben megkötött kjahtai szerződéssel egészen a XIX. század közepéig meghatározta a két fél viszonyát. Ennek okát több tényező együttes jelenlétének köszönhetjük: egyrészt a két hatalom földrajzilag is érintkezett egymással az Amur vidékén, ami állandó határvillongásokkal járt; mindkét hatalom komoly csapásokat szenvedett az itteni különböző mongol törzsektől, amiknek elejét kívánták venni. A közös érdek vezérelhette a kínai (mandzsu) követség előzékenységét, hiszen az oroszoknak többet engedtek, mint bármelyik eddigi birodalom képviselőinek. A politikai cél a kínai hatalom számára az oroszok semlegesítése volt a térségben (a többi európai hatalommal szemben velük külön minisztérium foglalkozott), hogy aztán maguk tudják megvédeni északnyugati határukat. Gazdasági szempontból pedig az oroszok tudtak olyat kínálni, amire Kínának szüksége volt: prémeket. A különböző jogcímenek begyűjtött állati szőrmeiket az orosz gyarmatosítók (többször kozákok) nagy haszonnal adták el a kínai kereskedőknek, ami segítette a két fél barátnak is mondható viszonyát. A britek egészen a XIX. század elejéig nem tudtak beférkőzni a kínai piacokra termékeikkel, mígnem megszületett a tökéletes megoldás az ópium legális és sokszor illegális exportjának képében.

A klasszikus diplomáciai kapcsolatok kiépülését tehát nem lehetett megteremteni, hiszen mindkét fél a saját univerzumán belül próbálta értelmezni a másikat. A kínai császárok az európai hatalmakra úgy tekintettek, mint távoli királyságok, akik adófizetéssel tartoznak a világ

közepét képező Középső Királyság vezetőjének. Ezzel szemben az európaiak sokáig nem értették a kínai uralkodók elzárkózását és „értetlenségét”, amikor diplomáciai kérdésekről és főként kereskedelemről volt szó. Hiszen a XVII–XVIII. század során lassan létrejövő világ-gazdasági feltételekből kimaradni egyet jelentett a bukással – gondolták a holland és később az angol kereskedelmi vállalkozók.

Felettébb tanulságos a tény, hogy a britek sem tudtak semmilyen diplomáciai sikert elérni a kínaiaknál a XIX. század közepéig. A teakereskedelem – és ezzel a folyamatos ezüstkíáramlás – miatt megterhelt brit gazdaságra üdítően hatott volna, ha esetleg ki tudnak építeni valamilyen formális összeköttetést a kínai uralkodóval. A britek három nagy követségét hasonlóan hűvösen és kételkedve fogadták, mint tették azt a „vörös fejű barbárok” (portugálok, hollandok) idején, így azok eredménytelenül hagyták ott a keleti vizeket. Az angol követek nem tudtak tanulni a korábbi tapasztalatokból, ami később egy háborúnak adott jogalapot.

Összességében elmondható, hogy viszonylag rövid terjedelme ellenére a kiadvány magasan kvalifikált szerzője kitűnő foglalatot ad a kora újkori Kínával való diplomáciai kapcsolatok történetéből. A különálló fejezetek végén elhelyezett irodalomjegyzék segíthet a különböző diplomáciai útkeresések tematikus megismerésében. A mű végén található index pedig nagy segítséget kínál azoknak, akik a követek életútját kívánják végigkövetni. A szövegben elhelyezett illusztrációk pedig még színesebbé teszik az amúgy sem mozdulatlan témát, közelebb hozva ezzel a korszak elképzelését.

Michael Kevak: *Embassies to China. Diplomacy and Cultural Encounters Before the Opium Wars.* (Követségek Kínába – Diplomácia és kulturális összeütközések az ópiumháború előtt) London, Palgrave Macmillan, 2017. 162 o.

Kiss Márton

Savoyai Jenő és kora

A „nemes lovag” (der edle Ritter), azaz Savoyai Jenő herceg hadvezéri tehetségéről, politikai szerepvállalásáról, vagy éppenséggel a kevésbé ismert magánéletéről rengeteget lehet és szokás vitatkozni. Mindezt jól mutatja a személyéről megjelent számtalan életrajz és forráskiadvány is. Vitán felül áll azonban, hogy korának egyik legtehetségesebb és legnagyobb hatású államférfija és hadvezére volt. Ebből is következik, hogy a Habsburg területeken élő népek szinte mindegyikének életében fontos szerepet játszott. Nem volt ez másképp a szerb nép esetében sem. Igen korán, már 1873-ban megjelent az első szerb nyelvű és *Branko Bešlin* könyvéig az egyetlen Savoyai Jenő-életrajz, amely már a megjelenése évében is sok esetben elavult adatokat és nézeteket közölt az olvasóval.¹ Ezt követően a szerb történettudomány kevésbé foglalkozott a herceg személyével. Ez részben a XX. század eseményeinek, azaz a második világháborús német megszállásnak is köszönhető. A megszállók által terjesztett propaganda német népi hőst faragott a hercegből. Többek között egy SS-hadosztály, valamint a háború alatt a Belgrádban felépített (és még ma is álló) német hadihíd, de maga az ország fővárosa, Belgrád is az ő nevét vette fel: Prinz Eugen Stadt. Ennek köszönhetően a herceg neve a második világháborút megelőzően és folyamán igen rossz visszhangot keltett, és részben ennek tudható be, hogy maguk a történészek is mellőzték valamelyest a témát. Ugyan Jenő megítélése a különféle szerb nyelvű történeti munkákban szinte mindig pozitív volt, ennek ellenére sosem foglalkoztak a herceg személyével külön életrajz keretében.

¹ *Живот и војена дела принца Јевђенија Савојског*, 1873. (= Savoyai Jenő herceg élete és haditettei)

E téren hozott végleges változást Branko Bešlin könyve, a Savoyai Jenő és kora. A szerző az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Karának kora újkori egyetemes történelem professzora és a legrégebbi szerb irodalmi, művelődési és tudományos intézmény, a Matica srpska alelnöke. A kötet első kiadása 2014-ben látott napvilágot, amelyet 2016-ban egy második, kisebb változtatásokat magába foglaló követett. A többi Jenő-életrajzhoz viszonyítva igen vastag, több mint 600 oldalt kitevő munka elsősorban a német, angol és szerb nyelvű szakirodalomra, illetve forráskiadványokra támaszkodik. Mint ahogyan azt maga a szerző is kifejti könyve bevezetőjében, a cél nem is lehetett új eredmények közzététele, hanem elsősorban az eddigiek teljeskörű és tudományos igényű, illetve egyéni szemléletű összefoglalása. Ennek és a könyv egyéb tulajdonságainak köszönhetően a kézbeveendő könyv mégis jelentősen eltér attól a számtalan Savoyai Jenő-életrajztól, amelyek ez idáig napvilágot láttak.

Már a könyv címe is árulkodó a tartalmat illetőleg. A herceg életútján túlmenően megelevenedik maga a kor is, amelyben élt. Ugyan a hangsúly mindvégig megmarad Savoyai Jenő személyén, valamint pályájának és magánéletének története végigkíséri az egész művet, ennek ellenére élete elsősorban összekötő vezérfonálként szolgál a könyvben. Ezáltal olyan eseményekről is hírt kapunk a XVII. és a XVIII. század fordulójáról, amelyeknek a herceg egyáltalán nem volt részese. Több olyan fejezettel is szembesülhetünk például, amelyekben Savoyai Jenő neve egyszer sem fordult elő. A szerző kiemelt célja tehát nem csupán Jenő tevékenységének bemutatása volt, hanem végigkövetni a herceg életével egyidőben végbemenő legjelentősebb eseménysorozatok alakulását is, teljes képet adva a kor eseményeiről és jellegzetességeiről (pl. a nemzetközi kapcsolatokról, hadászatról stb.).

A könyv egy a Savoyai Jenőről eddig megjelent munkákról, hiányosságaikról és erényeikről készült részletes bibliográfiai tájékoztatóval és elemzéssel veszi kezdetét. A bevezetőt követően a könyv hat nagyobb, eltérő terjedelmű egységre tagolódik, amelyeken belül további alfejezetek találhatók. Az első nagy egység (A nagy király és a kis apát, 1663–1683) elsősorban Savoyával és Savoyai Jenő fel-

menőivel foglalkozik. A szerző felvázolja a savoyai grófság történetét, amelynek során a hangsúly természetesen Jenő herceg közvetlen elődein van, mint pl. a „Vasfejűnek” nevezett ükapján, a legendás hadvezéren, németalföldi helytartón és Savoya uralkodóján, Emanuele Filibertón (1528–1580).² Mélyrehatóan megismerhetjük a herceg szüleinek életét is, a XIV. Lajos által is nagyra becsült Eugene Maurice-t (1635–1673), valamint a rosszhírű és botrányos mazarinett Olympia Mancinit (1638–1708). Mindezt, magától értetődően, Jenő személyiségének, fizikai megjelenésének, valamint fiatalsága történetének bemutatása követi 1683-ig, amelynek során megelevenedik a XIV. Lajos és a fiatal Jenő közötti konfliktus története is.

A rákövetkező, azaz a második (Keleten, 1683–1688) és a harmadik (A Nap és a félhold között, 1689–1699) nagy fejezetek elsősorban a török elleni visszafoglaló háborúval (1683–1699) és a pfalzi örökösödési háborúval (1688–1697) foglalkoznak. A szerző párhuzamosan taglalja a két háború eseményeit, rámutatva a két hadszíntér közötti megannyi összefüggésre és kölcsönhatásra, egyetlen egy nagy folyamba olvasztva a keleti és nyugati hadszínterek történeteit, azonban mégis figyelve az egyes hadjáratok kompakt leírására. Mint már említettük, annak ellenére, hogy Savoyai Jenő nem vett részt a kérdéses időszak összes törökök vagy franciák elleni hadjáratában, a szerző mindkét háború teljes eseménysorozatát feldolgozza. A pfalzi örökösödési háború esetében megfigyelhető azonban, hogy az itáliai hadszíntérnek, ahol 1689 és 1696 között Jenő parancsnokolt, valamennyivel több figyelmet szentel.

Mielőtt még rátérnénk a többi fejezet tartalmának ismertetésére, meg kell állnunk egy pillanatra. A második és a harmadik fejezetek azok, amelyekben a hadi események leírásán túl kidomborodik a könyv egyik legnagyobb erénye, amelynek köszönhetően az kiemelkedik a többi, már-már sablonosnak nevezhető Savoyai Jenő-életrajz és visszafoglaló háborús hadtörténet közül. A szerző jó érzékkel szövi bele a háborúk és a politikai események sodrába a szerb hadvezérek és közkatonák, valamint a pravoszláv egyház és a hétköznapi ember történetét. Mindez azt eredményezi, hogy a szerb nép történe-

2 Személye talán jobban ismert Alexandre Dumas *A savoyai herceg* című regénye alapján, amelynek a főhőse.

tét a XVII–XVIII. századok fordulójáról annak európai kontextusában ismerhetjük meg, belekapcsolva azt a közép- és nyugat-európai történelmi folyamatokba, egyszersmind azt annak szerves részeként mutatva be.

Ugyan a teljes műre érvényesek az imént mondottak, különösen igaz ez a visszafoglaló háborúra, amely a szerb történelem egyik leg-, ha nem a legviszontagságosabb időszaka volt, amikor „az élők megirigyelték a holtakat”.³ Ennek köszönhetően teljesen más megvilágításban tárulnak elénk a Magyar Királyság felszabadítását eredményező háború eseményei, ráadásul sok esetben a magyar vagy a nyugat-európai történetírás számára teljesen ismeretlen vagy mellőzött adatokkal szolgálva. A szerb katonai egységek és hadvezérek részvételének, illetve teljesítményének bemutatása nem jellemző sem a német, angol vagy a magyar nyelvű szakirodalomra, teljességgel elhallgatva a szerb katonák sokszor meghatározó szerepét, mint amilyet például az eszéki harcoknál 1687-ben, a szalánkeméni csatában 1691-ben, vagy hat évvel később, a zentai csatában játszottak. A visszafoglaló háború eseményeiről olvasva még szembevető különbség, hogy a magyar vagy német nyelvű munkák általában más eseményeket és másképp hangsúlyoznak. Ennek és a szerb részvétel feldolgozásának köszönhetően sokszor könnyebben emészthető és olvasható a könyv ezen része attól a rengeteg, nagyjából egy kaptafára készülő visszafoglaló háború története könyvtől, amelyeken a kutatónak át kell rágnia magát.

Az eltérő hangsúlyozás végső soron azért is jelentős, mivel az eddigi életrajzok a német, angol vagy francia történészek tollából szinte kivétel nélkül elsősorban a nyugat-európai eseményekre helyezték a hangsúlyt. De még a nagyon alapos és részletes, megkerülhetetlen alapműnek számító *Max Braubach*-féle ötkötetes Savoyai Jenő-életrajz esetében sincs ez másképp. A Habsburg területek keleti részein lezajló történesekkel, gondolva itt elsősorban a török elleni háborúkra, aránytalanul felületesebben foglalkoznak ezek a kiadványok, mint például a spanyol örökösödési háborúval (1701–1714). Branko Bešlin a könyvében pontosan az ellenkezőjére tett kísérletet, azon-

3 Ezzel a címmel írt könyvet a kérdéses időszakról Milorad Panić Szürep. *Ld.* Milorad Panić Szürep: *Kad su живи zavideli mrtvima*. Београд 1960.

ban egyidőben a nyugat-európai eseményeket sem hagyva figyelmen kívül.

A negyedik főfejezet a spanyol örökösödési háború történetével foglalkozik, amelyben Savoyai Jenő meghatározó szerepet játszott. Rendhagyónak számít az a részletesség, amellyel a háború eseményeit (a hadmozdulatok, a hadvezérek, a nemzetközi viszonyok stb.) bemutatja a könyv. Ugyanez érvényes a pfalzi örökösödési háború és a visszafoglaló háború eseményeire is, azonban az utóbbi esetében, ha a magyar történetírást vesszük, teljesen szokványos dologról van szó, hiszen rengeteg magyar nyelvű történeti munka foglalkozott már a témával. A kérdéses időszak nyugat-európai háborúiról ilyen léptékű adatgazdag kiadvány sem magyarul, sem pedig a délszláv nyelvek valamelyikén, tudtommal, nem jelent még meg.

Az ötödik és utolsó előtti nagy egység elsősorban a magyar történetírás által is kegyetlenül mellőzött 1716–1718 közötti török elleni visszafoglaló háborúval és az ehhez az időszakhoz köthető egyéb eseményekkel foglalkozik (Újra keleten, 1716–1718). A fejezetben központi helyet foglal el Belgrád (Nándorfehérvár) 1717-es elfoglalása, ezt a haditettét maga Savoyai Jenő is a legnagyobbak között tartotta számon. A hatodik és utolsó fejezet a herceg haláláig terjedő periódust dolgozza fel, amikor is Jenő herceg a császár után a birodalom második embere volt (Az államférfi, az építető, a tudományok és a művészetek hódolója, 1718–1736). A fejezetben különös hangsúly van a mecénási, műgyűjtői és palotaépítői (elsősorban lásd a bécsi Belvederét) tevékenységén, amelyek háttérbe szorítanak más témákat. Kevesebb szó esik élete utolsó szakaszának bel- és külpolitikai tevékenységéről, spanyol-németalföldi kormányzóságáról vagy a lengyel örökösödési háborút érintő kérdésekről (1733–1738).

Savoyai Jenő életén túlmenően, a könyvben leírtak döntő többsége, mint például a pfalzi vagy a spanyol örökösödési háborúk, először kerülnek szerb nyelven ilyen részletességben és kiegyensúlyozott formában az olvasó elé. Minderre szükség lenne magyar nyelven is, hisz még ha a szükséges idegen nyelvtudás birtokában állnánk is, akkor sem lenne lehetőségünk utánajárni a témának, mivel a fontosabb külföldi szakirodalom még az ország legnagyobb könyvtáraiból

sem érhető el. Branko Bešlin hiánypótló könyve már a megjelenésével kivívta magának azt, hogy alapvető szakirodalommá váljon a Savoyai Jenő személyét és korát kutatók, érdeklődők, valamint a helytörténészek számára. És nem csak Szerbiában, de akár Horvátországban, vagy más, a szerbvel és a horváttal rokon nyelvet beszélő (vagy megértő) országokban is.

Бранко Бешлин: Евгеније Савојски и његово доба (Savojai Jenő és kora) Матица српска (Matica Srpska) Нови Сад (Újvidék), 2016. 659 о. ISBN 978-86-7946-172-8

Tóth Tibor

Új doktori disszertációk Svájc történetéről az I. világháború korában. II. Migráció

„Svájc az első világháborúban: Egy kisállam transznacionális perspektívái a totális háborúban” című kutatási projekt második doktori disszertációja az I. világháború korának svájci migrációtörténetét dolgozta fel. *Anja Huber* disszertációja a Berni Egyetemen, *Daniel Marc Segesser* és *Matthew Stibbe* szakmai támogatásával készült el, és a múlt évben látott napvilágot a zürichi Chronos Kiadó gondozásában. A választott történeti téma fontosságát alátámasztja, hogy a modernkori európai vándorlási hullámok történetében az I. világháború cezúrát jelentett, hiszen míg a XIX. században jórészt gazdasági tényezők motiválták a népmozgásokat, addig a totális háború kitörésével előtérbe kerültek a politika okok és az államoknak minden területet szabályozni kívánó igényéből fakadó kényszerszertényezők. Ezek a tényezők nem csupán Svájc, hanem egész Európa esetében erősen megváltoztatták a migrációs topográfiát a XX. század első negyedében.

Ami a disszertáció felépítését illeti, Huber munkája három rövid alapozó fejezettel kezdődik. Először rendkívül alapos szakirodalmi áttekintéssel mutatja be a tudományos kutatások állását — persze elsősorban Svájc tekintetében. Majd ismerteti hipotéziseit, a feldolgozott forráscsoportokat és magának a disszertációnak a felépítését. A harmadik rövid bevezetést a háború előtti évek történeti előzményeinek szentelte a szerző. A migráció három legfontosabb kategóriája szerint a főfejezetek a gazdasági migráció, a katonai migráció és a kényszerszermigráció történetét tárgyalják. Minden fejezetet rövid szintézis zár, amelyek a kötet végén egy nagy összefoglalóban olvadnak egységes egészszé. A kiadvány végén megtalálhatók a szokásos szakmai kellékek: a

történész olvasó számára inkább előnytelen, de a kiadók által előnyben részesített végjegyzetek, majd következnek a függelékben a képek, ábrák listája, a forrástípusok listájának megadása és a szakirodalom. A téma fontosságából eredően véleményem szerint a német nyelvet nem értők hiányolni fogják az angol és/vagy francia nyelvű összefoglalót. Szintén hiányzó kellékként tekintek még a név- és a tárgymutatóra, hiszen így kénytelen az ember az osztrák–magyar vonatkozások feltárásához „intenzívebben forgatni” az egyébként jól strukturált, gördülékenyen olvasható munkát.

Az I. világháború embertömegek helyváltoztatását hozta el Európában, rákényszerítve az államokat a szigorú utazási és határkontrollra. Ekkor jelent meg a fényképes útlevél és a vízumkényszer. Általánossá vált a határellenőrzés. 1914 júliusától a Német Császárság, 1915 áprilisától Nagy-Britannia, 1915 májusától a hadba lépő Olaszország is megkövetelte már a külföldiektől az útlevelet. Svájc 1915 novemberében egységesítette a kantonok által használt különféle útlevéltípusokat. A külföldön való tartózkodás megkerülhetetlen feltételévé vált a vízum is, melyet svájci állampolgárok esetében gyakran utasítottak vissza olyan okok mentén, mint, hogy semlegesként szimpatizál az ellenséggel, kémtevékenységet folytat, vagy egyszerűen azért, mert gazdasági konkurenciát láttak bennük. 1917 novemberében került sor Svájcban az Esküszövetségi Idegenrendészet létrehozására, ezzel szövetségi szintre emelték a határkontrollt és a külföldiek Svájcban való tartózkodásának ellenőrzését.

Az I. világháború egyik gazdasági következményeként egyik napról a másikra megváltoztak a munkaerő iránti keresleti viszonyok. Huber munkájából kitűnik, hogy Svájc nem volt abban a helyzetben, hogy jelentős számban biztosítson munkaerőt a háborúzó felek számára. Noha Svájcban a tengerentúlra irányuló kivándorlás 1914 és 1918 között a tízedére csökkent, az európai munkaerőpiac keveset tudott ebből profitálni, mert a keresleti és kínálati viszonyok kedvezőtlenül alakultak. Svájc inkább a vendéglátásban rendelkezett munkaerő felesleggel, építőiparában rengeteg olasz munkás dolgozott, a háborúzó felek által teremtett új kereslet pedig inkább a vegyiparban, a gép- és fémiparban jelentkezett. 1914 körül kb. 400 ezer svájci élt és dolgozott külföldön.

Az egyik legnagyobb svájci kolónia Londonban létezett, így a rendelkezésre álló források is meglehetősen gazdagok ebben a relációban. Huber érthető módon tehát erre a viszonyrendszerre fókuszált doktori munkájának munkamigrációs részében. A migráció történet ezen tudományos feldolgozása alapján az is nyilvánvalóvá vált, hogy a Svájcból Ausztria-Magyarországra, illetve a kettős Monarchiából Svájcba irányuló munkamigráció marginális volt, és maradt is a „nagy háború” korában.

A katonai migrációról szóló fejezet egyfelől a Svájcba érkező dezertőrök és refraktálók történetével, másfelől a külföldön élő svájci állampolgárok idegen zsoldba szegődésének, illetve idegen hatalmak hadseregébe való besorozásának történetével ismerteti meg az olvasót. Huber kiemelte, hogy mivel a katonai migráció esetében lévén szó háborúról nem elsősorban a korlátok, inkább a lehetőségek játszottak szerepet. A Svájcba menekült, hadsereget elhagyó, illetve a sorozáson eleve meg nem jelent idegen állampolgárságú egyéneket ugyanis Svájc befogadta, és nem szakított a korábbi, hagyományokon alapuló menedéknyújtás gyakorlatával. A katonai szolgálat elől menekülők száma 1916 nyarától nőtt meg jelentősen. A svájci hadsereg vezetése fontos információk forrásaként kezelte a szolgálat-megtagadókat. A katonai hatóságok kezelésébe rendelték őket, ahol a dezertőröknek be kellett számolniuk a harci cselekményekben szerzett élményeikről, hadseregeik erőviszonyairól és kiképzésük részleteiről. Ez természetesen nem vonatkozott a refraktálókra, akik a sorozás elől elmenekülve ilyen fontos hadi információkkal nem rendelkeztek.

A külföldön élő és dolgozó svájciak katonai migrációjáról megtudhatjuk, hogy a háború kitörésekor kb. 20–25 ezer fő tért vissza hazájába. Mivel a legnagyobb svájci kolóniák amerikai földön éltek, így Huber vizsgálatában egy-egy észak- és dél-amerikai példát – Kanadát és Brazíliát – vizsgált, és ezeken keresztül dolgozta fel a svájciak külföldi mobilizálásának történetét. A svájciak idegen hadseregben való szolgálatának is szentelt a szerző egy alfejezetet. Noha köztudottan az idegen zsoldba szegődést a XX. század elején már széles körben tiltották a svájci törvények, ez a tiltás az I. világháború korában is a svájci területen való toborzásra korlátozódott. Huber kutatásaiból azonban

nem derült ki, hogy hány svájci teljesített szolgálatot idegen hadseregben. Néhány bolgár, francia és olasz esettanulmány elemzésére került sor, ahol idegen hadseregek svájci állampolgárt soroztak be, és akik vagy a kettős állampolgárságuk miatt, vagy más ok miatt nem kívántak eleget tenni a tartózkodási helyüknek megfelelő nemzeti hadseregbe való besorozásnak.

A háborús körülményekkel indokolt, külföldi állampolgárokkal szemben foganatosított állami kényszerintézkedések globális jelenséggé váltak a XX. század folyamán, transznacionális szemléletű történeti feldolgozásuk nagy kihívást jelent a nemzeti történetírások számára, hiszen sok nemzeti történetet kell ehhez feldolgozni. A kényszerszermigráció kérdésköre az egyik leggazdagabb forrásadottságokkal bíró terület, ezért is indokolt a két fő fejezetre bontás, ahol elsőként a helyi, intézményi keretek által okozott menekülthullámokat és népességcsoportok elűzését szolgáló körülményeket vizsgálta a szerző, majd a mozgásszabadság, üzleti tevékenység korlátozására, a vagyonek kobzásra, letartóztatásra, internálásra és kiutasításra irányuló állami intézkedések témakörét dolgozta fel.

A „nagy háborúban” Svájc nem vált a menekültek számára kifejezett célországga úgy, mint ez a II. világháborúban történt. 1914 és 1918 között elsősorban politikai menekültek, dezertőrök és refraktálók érkeztek az alpesi országba. Az ország vonzerejét befogadó hagyománya, viszonylagos sajtószabadsága és 1917-ig széttöredezett, kantonális szintű idegenrendészeti kontrollja adta. Az 1951. évi genfi konvencióig nem is létezett nemzetközi kodifikációja a menekültstátusznak. A svájci hatóságok által politikai menekültként felfogott első világháborús menekültekre az volt a fő jellemző, hogy általában egyedül érkeztek, vagyonosak voltak, és jó helyi (kantonális) kapcsolati hálójával rendelkeztek. A katonai menekültekkel szemben a polgári menekültek befogadásának szabályozására szövetségi szinten hosszú ideig nem történt rendeletalkotás. A kantonok hatáskörében maradt, hogy kit fogadnak be, így politikai megfigyelésük is a kantonok rendőri hatóságainak a felügyelete alatt zajlott. 1917 novemberében a már említett idegenrendészet központosításával változott meg a helyzet. Azonban, ha a politikai menekült svájci érdekeket nem sértett tevékenységével,

alapvetően zavartalanul működhetett az országban a háború végéig. Huber felhasznált forrásai között megtalálhatóak az osztrák–magyar katonai attasék beszámolóai a Svájcba irányuló lengyel, cseh, orosz és ukrán emigrációval kapcsolatban. Ez a reláció azonban nem volt olyan fontos számára, hogy alapos elemzésnek vetette volna alá. Az Osztrák–Magyar Monarchia ilyen irányú kutatásában érdekeltet ez a rész tehát csupán egyfajta továbbgondolásra és további kutatásokra ösztönözheti. Tény az is, hogy ezek a források még Magyarországon sem nagyon ismertek, de reményeink szerint egy részük közlésére majd sor kerülhet a *Kemény G. Gábor* által szerkesztett forrássorozat utolsóként tervezett VIII. kötetében. Alapvetően feltárássra vár tehát például, hogyan működött a Masaryk vezetése alatt 1917 nyarán Bernben alapított, a párizsi Csehszlovák Nemzeti Tanácsnak alárendelt sajtóiroda, és ez milyen együttműködésben dolgozott például a délszlávok által Svájcban fenntartott sajtóirodával.

Ami a külföldön élő svájciak I. világháború alatti elűzésének témakörét illeti, Huber munkájából gazdag tudást meríthetünk az úgynevezett Bázeli Misszióról, valamint számos esettanulmány útján betekintést nyerhetünk az oroszországi, ukrán, finn és kaukázusi kolóniák sorsának alakulásába. A külföldi Svájc ellenes megmozdulásokra egy johannesburgi esetet dolgozott fel a szerző.

Európai adatokat alapul véve öt millióan éltek külföldön a háború kitörésekor. A háború végéig nyolcszáz ezer – elsősorban hadköteles férfi – internálására került sor. Svájcban összesen 67 726 internáltat tartottak számon, egyidejűleg azonban többen, mint harminc ezren nem tartózkodtak az országban. Elsősorban befogadott, sebesült hadifoglyokról volt szó, akiket nemzetiségek szerint szanatóriumokban, szállodákban és panziókban helyeztek el. Érdeemes kiemelni, hogy az internáltak költségeinek a fedezése mindig az adott állam számláját terhelte, a Svájci Nemzeti Bank erre hitelt nyújtott, de havonta leszámlázta a költségeket. 1919 augusztusáig 137 millió svájci frankra rúgtak ezek a számlák. Ezzel szemben idegen civil polgárok internálására nem került sor Svájcban az I. világháborúban.

A „nagy háború” Európájában a kiutasítás általános gyakorlattá vált idegen állampolgárok viszonylatában, beleértve a semleges álla-

mok polgárait is. Svájcban a legjelentősebb kiutasításra 1918 őszén került sor, amikor a szovjet követség teljes személyzetét „vonatra tették” — részben az antant nyomására —, mivel azzal vádolták őket, hogy támogatják a baloldali svájciak által szervezett országos sztrájkot, illetve terjesztik a bolsevik propagandát. 1919 folyamán még számos orosz letartóztatására és kiutasítására került sor. Ebben a korszakban elsődleges szempont volt a svájci hatóságok számára útlevelek és vízumok kiadásánál, vajon az adott személy szimpatizál-e a bolsevizmussal, fog-e bolsevik propagandát folytatni.

Anja Huber kutatásai rámutatnak arra, hogy az I. világháború által előidézett európai migrációs hullám kihívásai Svájc esetében is megkövetelték az állami ellenőrzési mechanizmusok központosítását. Nem került sor azonban az idegenekkel szembeni bánásmód „totalizálására”, nem következett be Svájc teljes elzárkózása a háborús világtól. Ugyanakkor kezdődő élményként szembesült az ország az idegengyűlölet jelenségével, amit azonban tompítani tudtak a külföldiek gazdasági integrációjával a munkaerőhiány csökkentése érdekében. A modernkori migrációs tapasztalatok megértéséhez a „nagy háború” svájci migrációtörténetének ismerete is közelebb visz. Úgy gondolom tehát, hogy az Anja Huber által megírt tudományos munka idővel a svájci migrációtörténeti szakirodalom megkerülhetetlen darabjává válhat. Az osztrák–magyar–svájci reláció feltárásához pedig jól használható történeti adalékokat, számadatokat és gondolatébresztő elemzéseket kínál.

Anja Huber: *Fremdsein im Krieg. Die Schweiz als Ausgangs- und Zielort von Migration 1914–1918.* (Idegenként a háborúban. Svájc mint a migráció kiindulási helye és célállomása.) Chronos Verlag, Zürich. 2018. 336 o.

Gyarmati Enikő

MODERN KOR

A Voronyezsi Kormányzóság nemesei a jobbágyságszám csökkentésének előkészítéséről és feltételeiről

A jobbágyság megszüntetéséről szólva a tudósok és publicisták *Mihail Karpacsov* szerint a feketeföldes orosz kormányzóságok nemeseinek állandóan felrőtták nyílt reakciósságukat és egoizmusukat. Az 1917 előtti liberális történészek, miközben II. Sándor cár reformjairól elismerően szóltak, ezzel szemben elítélték a földesurak ellenállását. A szovjet szakemberek szerint a jobbágyságreform a nemesség érdekeit szolgálta és köztük a reform megítélésében nem voltak lényeges eltérések. Közben a kormányzati kezdeményezésekre adott válaszok vizsgálata arról győz meg bennünket, hogy a valós kép nem volt ennyire egyoldalú.

A Voronyezsi Kormányzóságban a földesúri parasztságot aránya a falusi lakosságban nem volt túl magas. A nemesség száma tizenegy és fél ezer fő körül mozgott. A jobbágyságreform időszakában a magánföldesúri birtokokon (a 2,3 millió gyeszjatyina szántóföldön és erdőn) 503 ezer paraszt élt. Az 1,3 millió állami paraszt 3,1 millió gyeszjatyina kincstári földön dolgozott. A koronabirtokokon körülbelül 500 parasztpárt tartottak számon. Látható, hogy a kormányzóságban csak a parasztság kb. 29 százaléka volt magánföldesúri paraszt. A jobbágyság csökkentésének előestéjén a voronyezsi nemesség többsége igen nehéz helyzetben volt. A tizenkilencedik század közepére 6–7 százalékkal csökkent a földesúri birtokokon a paraszti munkaerő. A nemesség egy részének meg kellett válnia birtokától, ami erősödő gazdasági hanyatlást tükrözött.

1857. november végén II. Sándor cár leiratot küldött a három északnyugati kormányzóság főkormányzójának, V. I. Nazimovnak. Ebben engedélyezte, hogy a nemesség a belügyminisztérium útmuta-

tása alapján eljárva kormányzósági bizottságokat hozzon létre és kidolgozza a parasztság felszabadításának helyi tervezeteit. A kormányprogram azonban az új tulajdonjogok és köteleességek tekintetében nem volt egyértelmű. A jobbágyreformhoz készülve a kormányzat minél kevesebb konfliktussal járó változást akart. A feketeföldes kormányzóságokban főleg a nemességnek a földtulajdonnal kapcsolatos érdekeit kellett figyelembe venni. Ugyanakkor biztosítani kellett a parasztság tartós birtokba kerülését és az állami járandóságok teljesítéséhez szükséges eszközöket is. A kormányzati berkekben attól tartottak, hogy a parasztok tömegesen eltávolodnak megszokott életformájuktól és „hajléktalan proletárokká” válnak. A hatalmi szervek úgy vélték, hogy csak a jobbágyfelszabadítás egész folyamatának bürokratikus kontrolljával lehet megőrizni az országban a társadalmi-politikai stabilitást. Az előbbiek miatt tanácsolt óvatosságot Sz. Sz. Lanszkoj belügyminiszter a Voronyezsi Kormányzóság nemessége vezetőjének, I. V. Gagarinnak.

A kormányhivatalnokok afféle „a kecske is jóllakjon, a káposzta is megmaradjon” megoldást próbáltak találni. A kormányzati szándékokról értesülve a nemések bonyolult választás elé kerültek. Világos lett előttük, hogy anyagi veszteségek érik őket. Emellett a közvéleményben elterjedt, hogy a jobbágyrendszer a nemesség miatt anakronisztikus és egyoldalú. Sok nemes attól tartott, hogy a jobbágyfelszabadításról szóló hírek hatására a parasztok majd nem engedelmessé válnak és zavargások törnek ki. Gagarin az előbbiek veszélyére már néhány nappal a cári leirat megjelenése után figyelmeztette Lanszkojt. Gagarin 1858. január 3-án tanácskozást hívott össze, amelyen a nemesség járási vezetői, küldöttei és néhány más társadalmi réteg képviselői vettek részt. A voronyezsi nemések nevében sietett kifejezni egyetértését a kormány szándékaival, de mindezt igen sajátosan tette. Gagarin szerint a nemesség vállán nyugodott a parasztság anyagi és erkölcsi jóléte, és az, hogy a parasztok teljesítsék állami kötelezettségeiket, beleértve az adózást és az újoncok kiállítását. A tanácskozáson hangsúlyozták, hogy először a járási vezetőknek tisztázni kell a nemességnek a reformmal kapcsolatos álláspontját, főleg biztosítani és pontosítani azt, hogy ne sérül-

jenek az átalakulással a parasztságnak az állammal és a nemesekkel szembeni kötelmei. A szerző rámutat, hogy a nemesség törvényes jogainak védelmében vitázott a reformer bürokráttákkal. Ugyanakkor birtokaikon a paraszti munkaerőre továbbra is nagy szükségük volt. Így a járási vezetőknek a földtulajdon és a paraszti jogok kérdésében legalább minimális engedményeket kellett tenni.

A kormányzat igyekezett megakadályozni, hogy a nemesség összpontosítsa törekvéseit érdekei védelmére. Így Lanszkoj belügyminiszter követelte N. P. Szinyelnikov kormányzótól, hogy tiltsa meg a járási nemesi gyűlések összehívását. A nemesség ugyanis számára igazságos reform kimunkálását próbálta elérni. Az egyik földesúr, D. I. Piszarev úgy vélekedett, hogy jobb elveszteni vagyonuk egy részét, mint a parasztlázadásokkal életüket kockáztatni. Piszarev szerint, ha a nemesség elszegényedik, akkor az állam is meggyengül. Ő úgy gondolta, hogy a paraszti szabadság földtulajdon nélkül igen ingatag és a nemeseknek a legmegfelelőbb a parasztnak történő földjuttatás és a megváltás összekapcsolása. Ugyanakkor, mint arra a szerző rámutat, Piszarevnek a jobbágyszabadítás pénzügyi feltételeiről alkotott elképzelései leegyszerűsítően naivak voltak.

1858-ban Oroszország európai részén elkezdődtek a kormányzósági nemesi bizottságok tanácskozásai. A testületek két járási küldöttből és két, a kormányzó által kinevezett személyből tevődtek össze. A huszonhat tagú voronyezsi kormányzósági bizottságot I. V. Gagarin vezette, és 1858 júliusától a következő év februárjáig tevékenykedett. A nemesi delegáltak hamar meggyőződtek, hogy a kormány nem szándékozik kiengedni kezéből a kezdeményezést. A küldöttek aktív részét ez elkeserítette, így kialakultak a politikai ellenállás feltételei. A voronyezsi képviselők többségét a tulajdonjogok védelme motiválta. A feketeföldes területeken ugyanis a föld volt a jólét alapismérve, így a nemesség többsége igyekezett minimalizálni az „önkéntes felajánlást”. A bizottság tagjai a paraszti földek normájának csökkentését akarták és a parasztnak személyi szabadságának megadásáért pénzbeli kompenzációt szerettek volna kapni. A cárral helytelenítette az előbbieket és a hazáért hozott áldozatot várt a nemesektől, és nem a beleegyezésüket. A voronyezsi nemesi bi-

zottság terve szerint átmeneti időre parasztportánként meghatározott mennyiségű föld került volna a parasztok kezébe. A juttatott földek nagyságát azonban a voronyezsi kormányzó sem tartotta elégnek ahhoz, hogy a parasztok eredményesen gazdálkodjanak és teljesítsék adózási kötelezettségeiket. A voronyezsi nemesi bizottság tervezete eltért a Nazimov főkormányzónak adott leiratban kifejtett kormányzati programtól. Lanszkoi belügyminiszter elérte, igaz a cár közbelépésével, a kormányzósági nemesség vezetőjének, Gagarinnak az eltávolítását és helyére a kormányprogramhoz lojálisabb, A. N. Szomov kinevezését.

A kormányzati bürokrácia és a nemesség szembekerült a kormányzósági bizottság tevékenysége finanszírozásának ügyében is. A kormány ugyanis a küldöttek munkáját önfinanszírozó módon dotálta volna. Lanszkoi belügyminiszter még kölcsön felvételével sem engedte meg a bizottsági tagok fizetésének biztosítását. A kormánynak ez a zaklató gyámkodása irritálta a nemesség vezetőit. 1859 márciusában a jobbágyszabadítás előkészítő munkálatainak koordinálására külön szerv jött létre: a Szerkesztő Bizottság. A bizottságok ragaszkodtak hozzá, hogy a megváltás, aminek nagyságát a kormány határozta meg, a földesurak és a parasztok részére egyaránt kötelező legyen. A szerkesztő bizottságok vezetői a vidéki nemesség többségének ellenállásával szemben is készek voltak a reform továbbvitelére. Az új tervekről a nemesség a helyi nemesi bizottságokhoz eljuttatott kiadványokból tájékozódhatott. Az utóbbiakra történő reagálásokról kitűnik, hogy a nemesek továbbra is kiálltak vagyonjogaikért.

A voronyezsi földbirtokosok szerint a szerkesztő bizottságok nyíltan szembehelyezkedtek a nemességgel. Egyesek még a cári útmutatások megsértésével is megvádolták őket. V. Grinyov, a nyizsnyegyevicki járás nemesi vezetője kategorikusan kijelentette, hogy a bizottságok terve pusztulásba viszi a nemességet. Grinyov felhívta a bizottságot, hogy térjen vissza az 1857. november 20-i leirathoz, amely garantálta a nemesi tulajdon sérthetetlenségét. A szerző hangsúlyozza, hogy a szerkesztő bizottságok bírálata volt az egyetlen tiltakozási lehetőség a nemeseknek. Grinyovhoz hasonló álláspontot foglalt el a voronyezsi járás nemesi vezetője, F. Pribitkov. Szerinte az

igazságtalanul alacsony összegért elidegenített földek miatt, sőt ha ezek még műveletlenek is maradnak: a nemesség egyszerűen tönkremegy. Karpacsov úgy véli, hogy Grinyov és társai túl sötét képet vázoltak fel. A földbirtokosok veszteségei az örökváltási szerződések alapján nem voltak ennyire drámaiak. A voronyezsi járásban 1861 előtt 157 856 gyeszjatyina földet birtokoltak a nemesek és csak kb. 40000 gyeszjatyina lett a felszabadított parasztoké. Más járásokban a reform előtti nemesi föld 25–35 százaléka került a parasztokhoz. A voronyezsi nemesek közt élénk vita folyt a volt uradalmi birtokokon belüli paraszti lakhatásról. A szerkesztő bizottság álláspontja szerint a parasztnak korábbi lakhelyükön kellett maradni, a kényszerű áttelepítést ugyanis elutasították. A kormány félt a tömeges paraszti csavargástól és a lázadások kirobbanásától. A parasztnak kötelező norma szerinti földhöz juttatása a nemesség szerint nem felelt meg a gazdasági tevékenység szabadságáról alkotott elképzeléseiknek. A nemesi bírálóknak a szerző szerint volt alapjuk. A földtulajdon tervbe vett nagyarányú kötelező átrendezése ugyanis a nép tudatában elsórhatta a szocializmus magjait. Elkerülhetetlenül létrejöhet az új fekete újrafelosztás (csornij peregyel) szelleme. A bogucsarszki járás nemesi vezetője, I. V. Liszanyevics is kritizálta a jobbágyreform kidolgozását. Szerinte a nemesség tőke nélkül egyszerűen tönkremegy.

Az érzelmek időnként átléptek minden határt, de sok nemesi észrevételnek racionális alapja volt. A parasztság személyi és vagyoni jogai átalakításának meg kell felelni az összes oroszországi szabad társadalmi rétegről szóló törvényeknek. A reform után a nemesség nem függhet kevésbé a parasztságtól, mint a parasztnak tőle. Ez Liszanyevics szerint kétoldalú önkéntes és szabad megegyezéssel elérhető. Karpacsov úgy véli, hogy a nemeseknek a jobbágyfelszabadítással kapcsolatos ellenvetéseit nem lehet kapzsi egoizmusnak tekinteni. Valójában perspektivikus, piaci agrárreform kereséséről volt szó. A szerző szerint aligha igazságos a nemességet a feudális földtulajdonhoz való ragaszkodással vádolni, ahogy az a szovjet történetírásban előfordult. Liszanyevics és eszmétársai úgy gondolták, hogy a jobbágyreform utáni agrárrendet a szabad munkaerőpiacon

levő szabad tulajdonosok határozzák meg. Elképzeléseik nem estek egybe a parasztság és a kormány programjával, de nem voltak feudális, hűbéri jellegű nézetek.

Liszanyevics foglalkozott a fontos és bonyolult gazdasági prognózis problémájával is. Szerinte a parasztok szabályozott és kötelező földhöz való juttatása a földbirtokok szétaprózódásához és a közösségeken belüli tagosítatlan földekhez vezet. A kötelező megváltással az erőforrások szétforgácsolódnak, és ez akadályozza majd a mezőgazdaság fejlődését. Az európai tapasztalat mutatja, hogy a földtulajdon szétdarabolódásával nem küzdhető le az oroszországi falusi elmaradottság. A nemesség szerint a nagyszámú kisparaszti gazdaság megőrzése elkerülhetetlenül korlátozza a belső piac fejlődését. Ez a figyelmeztetés nem volt alaptalan. A jobbágyreform utáni kiegyenlítő közösségi földhasználat megőrizte a parasztgazdaságok zárt naturális-fogyasztói jellegét és korlátozta a mezőgazdaság fejlődését.

A kormány reformerei féltek attól, hogy az átalakult orosz falvak kikerülnek ellenőrzésük alól, és az ottani gazdasági és társadalmi viszonyok nem úgy alakulnak, ahogy elgondolták. A nemesek viszont felléptek a mértéktelen bürokratikus gyámkodás ellen. D. Szevercov, a bobrovszki járás nemesi vezetője szerint a parasztok az önkéntes megállapodásokat szívesebben és pontosabban teljesítik. Így elkerülhető lesz a tömeges elvándorlás a falvakból, amitől a kormány tartott. A voronyezsi nemesek elégedetlenségét váltotta ki a szerkesztő bizottságok terve a nemeseknek a parasztok áttelepítéséről szóló jogának megszüntetéséről. A liberális bürokráciát nem lehetett meggyőzni. A gazdasági káosztól és a társadalmi-politikai bizonytalanságtól való félelme erősebbnek bizonyult, mint a nemesi ellenállás és az általa megijósolt reform utáni problémák súlya. A nemesség és a reformerek közötti bizalmatlanság sokban a parasztságról és annak a reform utáni jövőjéről alkotott eltérő elképzelésekben gyökerezett. Sok nemes szerint a parasztok anarchikus nézeteket vallottak, akiket a piachoz való „jótékony közelítéssel kell civilizálni”, ezzel szemben egyes reformerek úgy vélték, hogy a parasztság egy külön jogtudatot, népi kultúrát és világnézetet testesít meg. Az előbbiekre lásd *I. A. Hrisztoforov* művét (47. jegyzet, 137).

1859 augusztusában a kormányzósági bizottságok munkájának befejezése után Péterváron elkövetkezett a szerkesztő bizottságok nemesi küldöttekkel tartott tanácskozása első fordulója. A voronyezsi nemesség volt vezetője a nemesi ellenállás aktív résztvevőjeként tevékenykedett. A szerkesztő bizottságok szakértői úgy gondolták, hogy a nemesség munkaerőhiánytól való félelme alaptalanná vált. A parasztság korábban a saját parcelláján kívül a földesúri földeket is meg tudta művelni. A jobbágyfelszabadítás után, amikor az előző telkekhez közeli földekhez jutottak, a parasztnál szabad munkaerőforrás maradt, amit a nemesek bérléssel felhasználhatnak.

A nemesség elégedetlensége ellenére az 1861. február 19-i Manifesztum kihirdetése után a voronyezsi nemesek aktívan részt vettek a „békéltetők” intézményének kialakításában és működtetésében. Békéltetői feladatát több voronyezsi kormányzósági nemes lelkiismeretesen végezte. A helyi nemesség optimizmusát jelzi, hogy mezőgazdasági társaság létrehozását, új iskolák és más intézmények alapítását tervezték, amit az új kormányzó, D. N. Tolsztoj is támogatott. A jobbágyfelszabadítás kiemelkedő szerepet játszott Oroszország történetében. A Manifesztum alapján 1863-ban került sor a koronabirtokok parasztjai, majd 1866-ban az állami parasztok helyzetének megreformálására. Így az orosz parasztság összes kategóriája szabad lett. A reformokat követően növekedett a falusi lakosság és nem következett be jelentős mértékű migráció sem. Nőtt a parasztság mobilitása és fejlődtek a falusi és a városi vállalkozások. A városok környékén sok parasztgazdaság kezdett áttérni az árutermelő piaci viszonyokra (lásd erről *A. V. Perepelicin* írását: 52. jegyzet, 138.). Ugyanakkor olyan negatív tendenciák is megjelentek, amiktől óvtak a nemesi küldöttek. A növekvő agrárnépesség mellett csökkent a volt jobbágyok földdel való ellátottsága. Az egy főre jutó átlagos földterület a reformot követő öt évtizedben az összes paraszti kategóriánál a kormányzóságban 4,5 gyeszjatináról 2,6-re csökkent.

A kedvezőtlen gazdasági konjunktúra, a természeti-fogyasztói és a nem hatékony gazdálkodás földínséget és a feketeföldes központ elszegényedését eredményezte. A falvak fejlődését akadályozta, hogy a parasztok nem lettek teljes jogú polgárok. Életüket a hiva-

talnokok és a zemszvók ellenőrizték. A Voronyezsi Kormányzóság parasztjainak 98%-a faluközösségben élt és gazdálkodott. A közösségi gyűléseken döntöttek a földek periodikus újrafelosztásáról és fennmaradt a kölcsönös kezesség (krugovaja poruka). A voronyezsi nemesek jól látták: a magánföldbirtokosokat komoly anyagi veszteségek érték. A gazdasági nehézségek miatt a huszadik század elejére a földesúri földek kb. 40 százalékát kiárusították. Az 1905–1907-es forradalom idején kitört pogromok az államhatalmat egy „második jobbágyszabadítás” szükségességére figyelmeztették. Így jött létre P. A. Sztolipin kormányának a faluközösségi rendszer likvidálására és a paraszti földek privatizációjára irányuló agrárkurzusa. A reformprogram magába foglalta a racionális földbirtokrendezést, az oktatás, a kooperáció, az agronómiai és az állategészségügyi segítségadás fejlesztését, és a parasztoknak az Urálon túli szabad területekre történő áttelepítését. Az első világháborúig fennmaradó években a program már biztató eredményekkel járt (lásd erről: M. D. Karpacsov: A voronyezsi falu a sztolipini földreform éveiben, 53. jegyzet: 139.), azonban teljes megvalósításához még sok idő kellett volna, ami viszont nem adatott meg.

Mihail Karpacsov: Dvorjanye Voronyezsszkoj gubernyii o podgotovke i uszlovijah otmeni kreposztново prava. (A Voronyezsi Kormányzóság nemesei a jobbágyszabadítás elérésének előkészítéséről és feltételeiről). Rosszizskaja Isztorija. 2016. 2. 126–139.

Kurunczi Jenő

Az 1918-as influenza világjárvány

Nancy K. Bristow a Washington állambeli Tacamai Puget Sound Egyetem történész professzora. Könyvében bemutatja az 1918-as amerikai influenzajárványt, emléket állít az áldozatoknak és az orvosoknak, ápolóknak. Másik megjelent kötete: *Making Men Moral: Social Engineering during the Great War* (Erkölcössé tenni az embereket – társadalomformálás a nagy háború idején).

Becslések szerint a világ lakosaiból 500 milliót, Amerikában 25 millió főt érintett a történelem e szörnyű járványa. A halottak száma 50 millió volt. Amerikára négy hullámban tört rá: 1918 tavaszán, majd augusztusban és télen, végül 1920 elején. A második hullámban a halálozási arány 25–40 százalék volt. 675 ezer amerikai pusztult el ekkor. A korábbi influenza görbéje, a gyerekek és az öregek magas halálozása következtében U betűt mutatott, ez a járvány súlyosan érintette a 20-40 éves korosztályt is, ezért a grafikon W betűt ábrázolt. Szerzőnk dédszülei ír bevándorlók voltak, Pittsburgh-ben éltek. 1920-ban egyetlen hét alatt haltak meg mindketten. Két gyermekük, John és William magára maradt, lakásuk berendezését széthordták a rokonok. Az egyik elbeszélés szerint John, a szerző nagyapja gyümölcs- és zöldségárusításból maga nevelte fel az öccsét, egy másik változat szerint William árvaházba, John pedig rokonokhoz került.

Feltűnő, hogy a nyilvánosság fórumain utólag mily kevésbé foglalkoztak az 1918-as járvánnyal. Ez a nemzeti amnézia érthetetlen, hiszen a családokban eleven volt a borzalmak emléke. Szerzőnk azt kérdezi, miért felejt el egy kultúra egy ilyen tragédiát, holott az egyének nagyon is emlékeznek rá. Több ok lehetséges: a betegség gyorsan jött és gyorsan el is ment; nem okozott komoly változást a faji és osztályhierarchiában; a veszteségek összemosódtak az I. vi-

lágháború halottainak emlékével. Az ókori athéni pestisjárvány emlékét Thuküdidész híres leírása megőrizte, az amerikaiak azonban nem szívesen emlékeztek a járványra, ez a gyengeségük beismerését jelentette volna. Az influenza átalakította az egyének életét, de érintetlenül hagyta a közösség életét. A fájdalmas emlékek visszaszorultak a családok körébe.

Az influenza-járvány 1890–1918 között

Az európai járvány híre 1889 végén jutott el Amerikába, és rövid időn belül már az ottani nagyvárosokban is terjedt a fertőzés. Január elején New Yorkban megszűnt az üzleti élet, leálltak a szolgáltatások, tömegek betegedtek meg. Hippokratesz i. e. 412-ből adott hírt egy pusztító járványról. Becslések szerint 94 influenzajárvány volt 1173 és 1875 között Európában, és 1500 óta 15 alkalommal ért el világjárvány méreteket. Hispaniolát 1493-ban feltehetően a Kolumbusz hajóin érkező állatok fertőzték meg. Az 1550-es években súlyos influenzajárvány pusztított az amerikai bennszülöttek között. Az 1889-es azért volt nagyon súlyos, mert az urbanizáció következtében rendkívül gyorsan terjedt. 1918-ban az orvosok tudták, hogy tehetetlenek a betegséggel szemben, de ezt nem hangoztatták.

1898-ban a szakemberek már ismerték a baktérium-elméletet, mely szerint önmagukat újratermelő mikro-organizmusok fertőznek, s a beteg emberekről terjednek. Voltak más magyarázatok is az okot illetően: a miazmás levegő, az öröklődés, az éghajlat, a napfoltok, avagy az egyén legyengült állapota. Főleg a szegényeket, színes bőrűeket, bevándorlókat sújtja, vagyis a nagyvárosi zsúfoltság, szenny, nyitott csatornák környezetében terjed. Tenni kellett valamit, így indult el a Sanitary Movement a közegészségügy széles körű reformja érdekében. A városokban egészségügyi tanácsok létesültek. A 70-es években létrejött a Vöröskereszt, majd az APHA, az Amerikai Közegészségügyi Társaság. Szennyvízcsatornákat építettek, takarították az utcákat, egészséges vízellátást biztosítottak, és tisztaságra nevelték az embereket. Louis Pasteur és Robert Koch azonosították a tuberkulózis és a kolera kórokozóit. Az orvosok úgy gondolták, van

ok a reményre, a szanitárius tevékenység immár tudományos alapon képes megvédeni az embereket. 1889-90 tele megtörte a bizakodást.

A vírust sokkal később, 1931-ben Richard Shope, a Rockefeller Intézet tagja azonosította, és 1933-ban izolálták. A vírus egy élő sejtbe behatolva reprodukció útján szaporodik. A, B és C típusa van, ezen belül többféle lehet. Nagyon alkalmazkodó, állandóan változik. Ha a sejtbe két különböző törzsből való vírus egyszerre kerül be, abból egy új, hibrid vírus születik. Világjárvány akkor tör ki, ha állatról származó vírus betegíti meg az embert. Ezzel szemben nincs immunitás, mert ilyen törzzsel még soha nem találkozott az emberiség. Az A vírus először madarakon jelent meg, azután végigment emberen, más emlősökön, óriási tartalékot képezve új variánsok keletkezéséhez. 1898-ban minderről még nem tudtak a kutatók. Kezelésül a JAMA egészségügyi lap ágyban fekvést, könnyű, tápláló diétát, tojássárgáját, vörösbort, whiskyt, sztrichnint, kinint és nyugtatókat ajánlott. Vagy kis hashajtót és szódabikarbonát egy csepp tejjel (23. old.). Az 1890-es években elterjedtek az allopatíás és a homeopatiás gyógykezelési módok. Az előbbi a betegség tüneteivel ellentétes hatású szereket alkalmaz, az utóbbi pedig „a tünetet a hasonlóval” kezeli. E kétféle felfogás hívei ádázul támadták egymást, és mindketten a hagyományos gyógyítás lejáratására törekedtek.

Az újságokban keveredtek a tudományos és tudománytalan magyarázatok, a nyerészkedők pedig drága „gyógyszereket” árultak. A hírlapok megállapították, hogy a járvány „azon kevés esetek egyike, amikor minden ember egyenlő” (26.). Néha humorizáltak is, a Daily Chronicle azt javasolta, gondolja azt a beteg, hogy másnapra meghal. Ettől a gondolattól megizzad, másnapra jobban lesz, ezzel megspórolta a temetés költségét. Más lapok a részeg férjről vicceltek, mert az ő „tünetei” emlékeztettek az influenzáéra. 1918-ban nagy bizalommal töltötte el a tudósokat, hogy egymás után fedezték fel a dizentéria, malária, vörheny, lepra, bubópestis, tífusz, sárgaláz, üszkösödés, bakteriális tüdőgyulladás, szamárköhögés és szifilisz mikrobáit. Ez óriási fejlődést jelentett. Az influenzánál azonban még mindig csak a tüneteket próbálták enyhíteni. 1892-ben egy Pfeiffer nevű berlini orvos ugyan bejelentette, hogy megtalálta a kórokozót, a Bacil-

lus influenzae-t, de ezt nem fogadták el, és gyógyítani sem tudták. A XX. század elejének ideológiai áramlata, a progresszivizmus új távlatokat nyitott a közegészségügy előtt is. A progresszivisták megakarták szüntetni az iparosítás okozta károkat. Nagyra értékelték a tudást. Kutató laboratóriumokat, kórházakat állítottak fel, statisztikát készítettek, gondot fordítottak az egészségügyi nevelésre. 1912-ben megalakították az Egyesült Államok Közegészségügyi Szolgálatát (USPHS). Optimistán hirdették, az influenza terjedése megakadályozható.

1917 áprilisában az USA belépett az I. világháborúba. A szövetségi kormánynak meg kellett szerveznie a mozgósítást és a hadsereg ellátását a tengeren túl. A progresszivisták támogatták a háborús célokat. A hadseregben szigorú intézkedéseket vezettek be a szűnyog által és a szexuális úton terjedő betegségek ellen. Senki nem volt felkészülve az 1918-as döbbenetes tragédiára.

1918 októberében a Chemawai Indián Iskolában pár napos influenza után elhunyt egy 15 éves indián leány. Ezután futótűzként terjedt az influenza. Az indián iskola, lévén a szegények iskolája, melegágya volt a betegségeknek. A fehérek felsőbbrendűséggel tekintettek a színes bőrűekre, de voltak, akik azt várták, a járvány egygyé kovácsolja a nemzetet. A vallásos emberek az influenzában Isten büntetését látták. A halálozási számok hamarosan ijesztővé váltak, és a patológusok felfigyeltek a folyadékkal teli tüdőkre és belső vérzésekre. A betegség áprilisban elterjedt a brit seregek és a német csapatok között, májusban elérte a francia katonákat, az olasz és spanyol civil lakosságot. Mivel a spanyolok nyíltan jelentették a járvány adatait, a betegséget spanyolnáthának nevezték el. Júniusban már beteg volt egész Európa. Amerikát ezen a nyáron még csak körbevette az influenza: Puerto Ricóban, Kubában, Hawaiin és Panamában terjedt. Augusztus 27-én aztán néhány matróz érkezett Bostonba, és két hét múlva 2000 volt a beteg matrózok száma. Az influenza szeptemberben körbeírta a glóbuszt. Októberben egész Amerika beteg volt.

A betegek egyötöde megúsza enyhébb tünetekkel, de a többiek borzalmasan szenvedtek. Nagyon magas láz és tüdőödéma jelentkezett náluk. A láz pillanatok alatt felszökött 38–41 fokra, erős fejfájás, álta-

lános elesettség, nátha, köhögés, izom- és ízületi fájdalmak következtek, majd a beteg egyre rosszabbul lett, véreset köpött, vérzett az orra. Bekövetkezett a delírium és az eszméletvesztés. Végül megfulladt a tüdejében lévő folyadéktól. Ez néhány óra alatt bekövetkezhetett, mások 8–10 napig szenvedtek. Az orvos elborzadva nézte, ahogy a páciens fuldokolva levegőért kapkod. A túlélők csak hónapok alatt álltak talpra, de sokan soha nem nyerték vissza régi erejüket.

Mindeközben a háború miatt hiányoztak az orvosok, ápolók. Kórházi ágyból is hiány volt. Ezért középületeket és sátrakat rendeztek be kórháznak. A zsúfolt kórtermekben a betegek a földön feküdtek, nem nézett rájuk senki. A sátrakban nem volt fűtés, matrac, takaró. Az ápolók tragédiákról számoltak be: egy családban kilenc kisgyerek maradt apa, anya nélkül, másutt meghaltak a szülők és öt gyerekből kettő. Gyakran a kicsi gyerek ápolta a többieket. A halottakat csak napok múltán vitték el, mert nem volt, aki intézkedjen. Az influenza pusztává tette az országot. A 4 millió katona a fronton nem tudta, élnek-e az otthoniak. A kórtermekben tébolyult asszonyok szorították a karjukban halott gyermekeiket. New Yorkban 31 ezer gyermek maradt árván, félárván. Ők rokonokhoz kerültek, vagy maguk gondoskodtak magukról.

Elhalasztották a vidám műsorokat, szüneteltették az egyetemi oktatást. Bányákat, üzemeket zártak be, a lovakat, szekereket az orvosok rendelkezésére bocsátották. A halottak számára nem volt elég szállítóeszköz, koporsó, sírásó. Tragikus volt a helyzet a katonáknál is. Annyian haltak meg rövid idő alatt, hogy a közösség nem tudott úrrá lenni a problémán. Philadelphiában a harminchat halottra méretezett halottasházba több százat szállítottak be rövid időn belül. Nem voltak letakarva, nem volt hűtés. Sokakat tömegsírba hantoltak el. A templomi búcsúztatókat nem lehetett megtartani. Jelentős szerepe volt a Vöröskereszt 12 700 tagjának, 28 millió külső segítőjének. Ők ápolták, etették és szállították a betegeket. Az üzletek olcsón árusítottak, a nyereszkeszdek bíróság elé kerültek. Az influenza több kárt okozott az USA-ban, mint az I. világháború. A betegség nem számított férfias dolognak, ezért a katonák mielőbb újra szolgálatra jelentkeztek.

A magánkórházak jobb ellátást nyújtottak, a szegények a közkórházakba kerültek. A betegség miatt kieső kereset pótlására már a 12 éves gyerekeket is munkába állították. Számos segélykérelem tanúsodik kétségbeejtő helyzetről. Kentuckyban a vöröskeresztes látogató azt látta, hogy az egyik házban kilenc beteg feküdt, a szülők és hét gyermek. Mindössze két ágy volt az egyetlen ablaktalan, fűtetlen szobában, és nem volt tiszta törülköző, és senki, aki segített volna rajtuk (63.). Az emberek éheztek, tetvesek voltak, trachomában, szifiliszben is szenvedtek. A városi munkásság szörnyű körülmények között élt. A segélyszervezetek – a maguk középosztály-szemléletével – úgy gondolták, a szorgalmasak, takarékosak megérdemlik a segítséget, a lusták pedig nem. Az ápolók és szociális munkások tanították a tisztasági követelményeket, de gyakran hiába. Fizikai szenny, szexuális promiszkuitás, alkoholizmus és babonáság jellemezte a szegényeket. Ezért őket hibáztatták a sorsukért.

Különösen súlyos körülmények között éltek az USA-ban a bevándorlók. 1880 és 1924 között mintegy 23,5 millió idegen érkezett az országba. Jórészt Dél- és Kelet-Európából, mások Mexikóból, Kanadából, Kínából és Japánból. Az amerikaiak nekik tulajdonították a betegségeket. Az indián rezervátumok lakóihoz is előítélettel közeledtek az egészségügyiek. Egy orvos azt jelentette, a pueblo indiánok a saját gyógymódjaiktól halnak meg. A haldoklók bűzben, piszokban a földön fekszenek. Az afrikai-amerikaiakat még durvább lenézéssel kezelték a fehérek. Az afrikaiak mégis kiharcolták, hogy kórházakat építettek nekik (1919-re 118-at), higiénés nevelési kampányt rendeztek számukra és fekete ápolókat, orvosokat képeztek. Az afrikaiak ezek ellenére szenvedtek a Jim Crow-rendszer¹ miatt. A tuberkulózis, tífusz, szamárköhögés és a csecsemőkori hasmenés sokkal súlyosabban pusztított közöttük, mint a fehérek között. 1915-ben a fehérek várható élettartama 55,1 év volt, az afrikaiak 38,9 évre számíthattak. A fekete ápolónők nem szolgálhattak a hadseregben, de önfeláldozóan ápolták az influen-

1 A Jim Crow-rendszer a feketék szegregációját szolgálta. A XIX. század végén elkülönítették az afrikai amerikaiakat a fehérektől: nem utazhattak együtt a vonatokon, buszokon a fehérekkel, nem léphettek be a fehéreknek fenntartott éttermekbe, közösségi helyekre, nem ihattak azok kútjaiból. A szigorú diszkriminációt az 1954-es rendelet enyhítette, megszüntette az iskolákban a színes bőrűek elkülönítését. A polgárjogi mozgalom az 1960-as évek végéig elhúzódott, amikor véget vetettek a faji szegregációnak az USA-ban.

zásokat, tekintet nélkül a bórszínükre. Egy Grimke nevű tiszteletes azt hirdette, a fehéreknek tanulniuk kell a járvány adta leckéből. A járvány demokratikussá tette a lehetőségeket.

1918 őszén Virginiában, Roanoke városában a lakosok nem tartották be a karantént, és megindult az ünnepi vásárlás. December elején már 1000 beteg volt a városban. Ekkor újra betiltották az összejöveteleket, és a rendelet megszegőit bíróság elé állították. Roanoke egy volt a példák közül. A spanyolnátha elleni küzdelemhez a kormány, a helyi hatóság és a közönség összefogására és anyagi forrásokra volt szükség.

1918 őszén az egészségügyi szolgálat azt már tudta, hogy az influenza olyan kórokozó okozza, amely tüsszentéssel, köhögéssel terjed. Az Európából érkező fertőzött hajókat karanténba zárták. Orvosokat, ápolókat irányítottak a fertőzött területekre, szükségkórházakat, konyhákat állítottak fel és mozgósították az embereket. A munkát a Vöröskereszt és az USPHS (United States Public Health Service) irányította. Részt vett a küzdelemben az AMA (Amerikai Orvosi Egyesület) és az NMA (Nemzeti Orvosi Egyesület) is. Ezek a szervezetek hat millió körlevelet, rölapot és plakátot helyeztek ki, és 8 nyelven (magyarul is), tájékoztatták az embereket a védekezés módjairól. A közösségi összejöveteleket betiltották. A hatóság a háborús küzdelmeket és a járványellenes harcot egyaránt hazafias kötelességnek nyilvánította. Azt hirdette, a kórokozók és a németek (germs and Germans – szójáték) egyformán ellenségek. A védekezésben sikeres volt Milwaukee és Wallace. Philadelphiában viszont igen sokan haltak meg. Boston sem készült fel a járvány fogadására. Hatalmas népünnepélyt rendeztek szeptember 28-án, és október 1-jén egyetlen napon 635 megbetegedés történt.

A védőoltást a kormány önkényes intézkedésének tartották az emberek. Védőoltás-ellenes Társaság (1879), majd Liga alakult (1908). Még az orvosok sem hittek benne mindannyian. Még dühödtebben támadta a lakosság a szórakozóhelyek, az iskolák és a templomok bezárását. Nagy volt a felháborodás az étterem-, taxi- és mozi-tulajdonosok körében, mert elestek a bevételtől. A maszkviselés erőltetése volt a legkevésbé eredményes. A progresszivisták szívesen alkalmaztak

erőszakot, az egészségügyi hatóság is úgy vélte, joga van erővel végrehajtani a közösség érdekében hozott intézkedéseket.

Az orvosok, ápolónők és a járvány

1918 kora őszen hamar rájöttek az orvosok, hogy nem csak a szokásos influenzáról van szó, sokkal súlyosabb ez a betegség. Egy orvos ezt írta: „...az árvák, özvegyek, a gazdátlanul maradt szarvasmarha, a mezőn hagyott rozsdásodó eke, a szárán maradt gabona – könnyben úszó szemmel látjuk mindenfelé a pusztulást”(122). A devenszi katonai táborban a sebészek a boncoláskor döbbenet látták, hogy tele van véres folyadékkal a halottak tüdeje, mellhártyája. A JAMA szerkesztői 1919 januárjában elismerték, „máig titok, mi okozza az influenzát” (126). A halált a másodlagos fertőzések, a tüdőgyulladás, mellkasi gennygyülem, fül- és gégegyulladás, pszichózis, hashártyagyulladás és bőr alatti emphysema okozta. A tüdőgyulladás volt a legveszélyesebb. A beteg arca megfeketedett, és a tüdejében lévő vi-zenyő miatt megfulladt. Sok gyógymódot kipróbáltak, de nem használt. Az orvosok azt tapasztalták, hogy tudásuk véges. Az ápolónők is rengeteg szenvedést, halált láttak. Mégis örültek, hogy szükség volt rájuk. Számtalan végszükségben lévő családon segítettek: kitakarítottak, tüzet gyújtottak, enni adtak a betegeknek. Önfeláldozók, fáradhatatlanok voltak. Nem azt vállalták, hogy meggyógyítják a betegeket, hanem azt, hogy tűrhetőbbé teszik a szenvedők helyzetét. Az afrikai-amerikai ápolónők különösen sokat tettek a betegekért. Ők, akiket bőrszínük miatt kizártak sok foglalkozási ágból, ebben a szerepkörben megtalálták a helyüket. Hasznos tagjai voltak a nemzetnek. A The Journal of the National Medical Association külön is megemlékezett a néger ápolónők hősies munkájáról. A mögött, hogy a gyógyítók férfiak voltak, az ápolás pedig a nőkre hárult, a nemi identitás ügye állt. A XVIII. század végén az orvosok már képzettek voltak, ettől kezdve munkájukat exkluzív férfifoglalkozásnak tekintették.

A XIX. században a képzett orvosok az Amerikai Orvosi Társaságba tömörültek, ez szabályozta az orvospépzést, az orvosi joga-

sítványt, a gyógyszererezést. Az ápolást korábban otthon végezték, ez csak a XIX. század végén vált önálló foglalkozássá, szakmai szervezettel, folyóirattal, pontos vizsgakövetelményekkel. A járvány idején komoly szerepet játszottak a gyógyításban a néger orvosok. „Ezzel újfajta szakmai demokrácia született.”

A tanult gyógyítók mellett különféle javaslatokkal megjelentek a népi gyógyászok: forró borba áztatott ürömfű a beteg mellkasára; lobélia olaj a mellkasra; fenyőág nyaklánc; hagymaborogatás; sok hagyma és rengeteg whiskey fogyasztása, stb. Azt gondolták, az influenza terjedése összefügg a Jupiter állásával. Felbukkantak a csontkovácsok (chiropractors). Ők helyre tették a csontokat, és a hátgerinc nyomásával utat biztosítottak a feltorlódott testnedveknek. Holisztikus szemléletű gyógyításukat 1918-ban Amerika-szerte engedélyezték. A homeopathia és az osteopathia hívei egymást is bírálták, és mindketten támadták a hagyományos gyógyítást. A Christian Scientists társaság a Biblia olvasását ajánlotta az influenzától való félelemmel szemben, mert a félelemnek nincs semmi fizikai oka. 1925-ben 200 ezer tagja volt a felekezetnek.

A hagyományos gyógyítók ellentámadásba lendültek az alternatívokkal szemben. A statisztikák meghamisításával vádolták őket. A JAMA-ban kigúnyolták McGinnis chiropractort. Bírálták a sajtót is, amely kritika nélkül átvette az alternatív gyógyítók bejelentéseit. Figyelmeztettek, hogy csak az orvos által felírt gyógyszert használják, ne dőljön be senki a babonáknak. A hivatalos orvosi javallatokat a JAMA, az USPHS és a Science közzölték.

1919-ben az AMA 1,5 millió dollárt kért a Kongresszustól az influenza kutatására. Kimutatták, hogy a járvány emberi életben, munkabérben és termelésben 3-4 milliárd dollár veszteséget jelentett. Az influenza újra jelentkezett 1920-ban és 1922-ben. Ennek hatására kezdtek az amerikaiak életbiztosításokat kötni. 1919 folyamán az ohioi törvényhozás már 5 millió dollárt kért a betegség tanulmányozására. Ekkor egy szenátor bejelentette, hogy az influenza hatásos elenszere a szóda-bikarbóna, Észak-Karolina hegyeiben már kipróbálták. Erre egyetlen pennyt sem szavaztak meg a kutatásokra. Az ügy kudarcba fulladt. Az egyének, családok történetei kétségbeesésről,

gyászárról szóltak. A mély fájdalmat a leghatásosabban a blues dalok fejezték ki. A legismertebb szerzők *Essie Jenkins* és *Willie Johnson* voltak. Az influenza túlélőjeként *Katherine Anne Porter* író fájdalmas önéletrajzi regényben számolt be a szenvedéseiről (*Pale Horse, Pale Rider*, 1936). *William Maxwell* regénye szívbemarkolóan írja le a feleség, anya elvesztését (*They Came Like Swallows* (1937). *Thomas Wolfe* Nézz vissza Angyal című regényében művészi, de elborzasztó leírását adja a haldoklásnak, a halálnak. Egy Victor Vaughan nevű katonaorvos, aki a háborúban ezerszámra látott tifuszos betegeket, azt írta, az influenzások szenvedése sokkal iszonyúbb volt.

Az amerikaiakra általában jellemző – állapítja meg Nancy Bristow –, hogy kitörlik az emlékezetükből a borzalmakat, és optimisták. Az amerikai kultúra így kezelte a rabszolgaság emlékét, a II. világháború borzalmait és a 9/11-es terrortámadást is. Bristow úgy látja, az amerikaiak hajlamosak átírni a történelmüket, hogy pozitívnak, diadalmasnak tűnjék. A demokratikus narratívák és a közös szenvedés valóban csökkentették a faji és vagyoni különbségeket a társadalomban. A szerző sokat foglalkozik a katasztrófa utáni helyzettel. Szerinte a derűs nyilatkozatok elnyomták a trauma hangjait, de sokan csendben, magukban továbbra is szenvedtek.

1995-ben Jeffery K. Taubenbergernek sikerült a vírust izolálnia egy 1918-ban elhunyt ember tüdőszövetéből, és ebből, továbbá formalinban és paraffinban megőrzött szövetdarabokból rekonstruálhatták az 1918-as járvány vírusának genomját. Az influenza továbbra is veszedelmes. A H5N1 vírus 1996-ban Kínában bukkant fel, és egész Euráziában és Afrikában elterjedt. Azért nem lett belőle katasztrófa, mert nem terjedt emberről emberre. 2009-ben a H1N1 vírus sepről végig 208 országon és 12 ezer halálos áldozatot követelt. Napjainkban új, nagyon fertőző betegségek tűnnek fel, mint az Ebola, SARS, vagy a nyugat-nílusi vírus. És pusztít még az AIDS is. Ma sem tudunk biztonsággal felkészülni a jövő járványokra. Komoly kutatásokra, felvilágosító munkára van szükség, de az 1918-as áldozatokra mindnyájunknak emlékeznünk kell.

A szerző nagyon alapos feltáró munkát végzett az 1918-as amerikai influenzajárványt illetően. Hivatalos jelentésekből, újságcikkekből

ből, orvosi tanulmányokból, egyének feljegyzéseiből, leveleiből, visszaemlékezéseiből dolgozott. Néma hiányérzetet hagy az olvasóban, hogy egyáltalán nem szól – még az összehasonlítás kedvéért sem – más földrészek, például az európai országok spanyoljárványainak lefolyásáról, adatairól. A kötet végén nagy mennyiségű jegyzet igazít el (a 201–254. oldalakon), ezt válogatott bibliográfia (254–274.) és mutató követi.

Nancy K. Bristow: *American Pandemic – The Lost Worlds of the 1918 Influenza Epidemic* (Világjárvány Amerikában – Az 1918-as influenza járvány elveszett világa) Oxford University Press, Oxford–New York, 2012. 280 o. ISBN-13: 978-0190238551.

Fodor Mihályné

(A spanyolnátha-járválynak gazdag irodalma van. Közülük azoknak ajánlunk néhányat, akik többet akarnak olvasni a témáról: *Tarján M. Tamás*: A spanyolnátha elindult világpusztító útjára, Rubiconline, 2018. márc. 11; *Dr. Róbert Péter*: A nagy spanyolnáthajárvány Magyarországon. Patika Magazin Online, 2018. márc. 20.; Múlt-kor Történeti Magazin, több cikk: 2009. febr. 6., 2011. szept. 20., 2014. ápr. 30. Egy helyi feldolgozás: *Mokánszki János*: Spanyolnátha Debrecenben – az 1918. évi influenzajárvány a helyi sajtó tükrében, Hallgatói Műhely-tanulmányok 4. Debreceni Egyetem BTK Történelmi Intézet, Debrecen, 2017.)

„Egy regény regénye”: „a Paszternak-ügy”

A Zsivago doktor az egyén és a történelem egyenlőtlen, tragikus harcának regénye. Ám nem csak „belső”, hanem „külső” történetében is: cselekményében és keletkezéstörténetében egyaránt. Mintha – sokadszor – az élet másolta volna az irodalmat. Akárha magán a művön is valamiképpen beteljesült volna főhősének sorsa. „Habent sua fata libelli”: Borisz Paszternak főművének a huszadik századi orosz irodalom egyik legnagyobb és talán legolvasottabb, legnépszerűbb regényének a „fátuma” csaknem olyan izgalmasnak és tanulságosnak bizonyult, mint a „meséje”. *Paolo Mancosu*, a kaliforniai Berkeley Egyetem filozófia (!) professzora vaskos könyvének címe – Zsivago a viharban (*Živago nella tempesta*) – még lehetne akár egy regényelemző irodalmi monográfiának a címe is, csak alcíme – Paszternak főművének kiadói kalandjai (*Le avventure editoriali del capolavoro di Pasternak*) – jelzi, hogy benne nem a regényhős, hanem alkotója kerül viharba. Történelmi és politikai fürgetegbe, majdnem akkorába mint teremtménye és részben alteregója (l. *Lazar Fleishman*: Boris Pasternak, Harvard University Press, Cambridge, 1990, Il Mulino, Bologna, 1993; *Anna Pasternak*: Lara. Zsivago doktor eltitkolt szerelme, Noran Libro, Budapest, 2017). Normális körülmények között egy szépirodalmi remekműről irodalomtörténeti-kritikai-esztétikai monográfiák íródnak, csak hogy a Szovjetunióban abnormális körülmények tették nehezzé a regényeposz világra jövetelét és drámaivá a fogadtatását.

A fentiek jegyében – és összhangban a Zsivago doktor lapjain tagadhatatlanul ott lüktető romantikával – akár végzetszerűnek is mondhatnánk, hogy a nagyregény kiadástörténetét egy olasz szerző dolgozta fel, hiszen e történet másik főszereplője a regény kiadó-

ja, az 1957-es „editio princeps” megjelentetője, a milánói *Giangi-
acomo Feltrinelli*, akinek elképesztő életútjáról – a könyvkiadástól
a terrorizmusig – már beszámoltunk e folyóirat 2012/4. számában,
Aldo Grandi bio-monográfiáját ismertetve (Giangiacomo Feltrinelli.
La dinastia, il rivoluzionario, Baldini Castoldi Dalai, Milano, 2015).
A Zsivago doktor abban is rendkívüli könyv volt, hogy a világon
először nem eredeti nyelven, oroszul, hanem olaszul jelent meg, Pi-
etro Zveteremich fordításában (53–56., 74. o.). Minden más nyelven
– oroszul is – csak Feltrinelli engedélyével.

Az a tény, hogy a Szovjetunióban a leghivatalosabb anatómával
szovjetellenesnek stigmatizált művet egy olasz kommunista, az Olasz
Kommunista Párt tagsági könyvével rendelkező, pártját eszmeileg
elkötelezetten és anyagilag nagyvonalúan támogató kiadó publikálta,
„a Paszternak-ügyet a huszadik századi irodalomtörténet egyik leg-
összetettebb epizódjává teszi” (21. o.), mely egyszersmind túlmutat
az irodalomtörténeten: a poszt-sztálini szovjet kultúrpolitika és az
olaszországi baloldal története szempontjából is fontos. A sztálinista
Togliatti („il Migliore”, azaz Sztálin legjobb olasz tanítványa) pártja
– mely éppen akkor ünnepelte az ’56-os magyar forradalom vérbe-
fojtását és a diktatúra restaurációját – természetesen abban is hű ma-
radt a Nagy Testvérhez, a moszkvai felettes szervhez, hogy elítélte
és igyekezett ellehetetleníteni az „anyaországban” egyszer csupán
„polgári individualistának”, másszor viszont „rágalmazó könyvnek”
apoztrofált művet (60–61. o.). Ám a kéziratot Feltrinelli az addig
párthű elvtárostól, a Moszkvai Rádiónál dolgozó Sergio d’Angelótól
kapta (49–52. o.), a körülötte hullámozó küzdelemben pedig részt vett
az a Rossana Rossanda is, aki később szintén eretnek „pártonkívüli”
lett (100–102., 135–136. o.), ami jelzi, hogy az OKP-ban lassan-el-
lentmondásosan már érlelődött a „távol(odás) Moszkvától” eretnek-
sége, a közeledés az eurokommunizmus felé.

Azonban épp az akkori OKP alávetettsége és szervilizmusa miatt
Róma nem lehetett döntő hadszíntere a Szovjetunió Paszternak elleni
háborújának: az Moszkva és Milánó között dőlt el, Milánó javára.

Mancosu temérdek idézettel, dokumentummal, levéllel bizonyítja,
hogy Paszternakot eredetileg nem a szovjetellenesség vezérelte, ha-

csak nem tekintjük annak a leninizmussal és a sztálinizmussal ellentétes keresztény-humanista világnézetét és a „szocialista realizmustól” szintén merőben különböző poétikáját. A Szovjetunió – addigi – legnagyobb (belső) irodalmár ellenségévé éppenséggel a diktatúra tette. Paszternak csupán azt akarta, amit minden tollforgató: „Azért írtam meg a regényemet, hogy kiadják és olvassák.” (92. o.) Ugye, milyen egyszerű? Hát nem! Megoldhatatlannak bizonyult a cenzúra miatt. Csak miután „korrektül-szabályosan” felajánlotta kéziratát a Novij Mir hivatalos irodalmi folyóiratnak és az Állami Könyvkiadónak, s azok kategorikusan és végérvényesen visszautasították és ideológiai kiátkozással súlyosbítva egyértelműsítették, hogy „nálunk a regény sosem fog megjelenni”, döntött úgy, hogy külföldön próbál vele szerencsét (40–94. o.). A szovjet cenzúra csinált a Paszternak-kérdésből „ügyet”, az „ügyből” pedig világraszóló botrányt, amelybe a hidegháború légkörében, úgy tűnik, még a CIA is beszállt egy orosz nyelvű kalózkidrással (15. o., vö. 141–254. o.). A zsarnokság rettegett az írott szó hatalmától – és éppen paranoid félelmével erősítette meg azt. A szuperhatalom – még külügyminisztere, Szepilov, a főideológus Szuszlov és a KGB-főnök Szerov tekintélyét is latba vetve (59–60., 90. o.) – mindent megtett, hogy az olasz és a többi európai kiadást megakadályozza, nem riadva vissza olyan bűnös eszközöktől sem, mint a levélfelbontás és a levélhamisítás (130., 105–109, 122., 429–432. o.). „Kétségbeesett” próbálkozásaiban különösen szorgalmasan vett részt „a Zsivago-ügy főgonosza”, Alekszej Szurkov, a „rendőr-író”, aki régóta személyesen gyűlölte Paszternakot, aki majd a Szolzsenyicin elleni még vadabb hajtóvadászat vérebe is lesz s aki Olaszországba sem restellt elfáradni, hogy „in loco” akadályozza meg a könyvkiadást (119–131. o.). De hiába erőlködött, hiába támogatta a zsdánovista olasz kultúrfunkcionárius Mario Alicata és a jobb sorsra hivatott irodalmár-lapszerkesztő Davide Lajolo (98–103., 135. o.), kudarcot vallott. A polgári demokratikus Olaszországba nem lehetett exportálni a szovjet cenzúráját. És nem lehetett megtörni Feltrinellit, aki addigra már élete értelmét látta a Zsivago doktor közreadásában, felismerve, hogy ez lesz a legnagyobb tette, legmaradandóbb kiadói vállalkozása, mármint – tehet-

jük hozzá – Tomasi di Lampedusa A Párduc című, szintén korszakos regényének megjelentetése mellett (Grandi, 209. o.).

Paszternakot a szovjet Írószövetségből, Feltrinellit az OKP-ből zárták ki. Az orosz íróra külföldön a világhír, odahaza pedig a teljes kirekesztettség, a megbélyegzettség és a szegénység várt. Az olasz kiadó egyedül folytatta útját egyrészt „a világ könyvkiadásának csúcspontjai” (Grandi, 240. o.), másrészt a terrorizmus felé. A regény viszont egyértelműen győzedelmeskedett világszerte, 1958-ban a Nobel-díjat is elnyerte. Sorstragédiák vagy sikertörténet?

Paolo Mancosu: Živago nella tempesta. Le avventure editoriali del capolavoro di Pasternak (Zsivago a viharban. Paszternak főművének kiadói kalandjai), Feltrinelli, Milano, 2015, 490 o.

Madarász Imre

XX. századi cseh karikatúrák

Nem sokkal München után 1938. december 4-én megjelent egy karikatúra, amelyen egy havas éjszakában álló férfi értetlenkedve megkérdezi az éppen közeledő Mikulást, mégis hogyan lehet az, hogy most krampusz nélkül érkezett. A Télapó válasza nem biztos, hogy meg tudta nyugtatni az akkori olvasót: miért, a csehszlovákokhoz még milyen rémségnek kell jönnie? Ilyen és ehhez hasonló politikai viccekkel, anekdotákkal és ironikus történetekkel mutatja be Karlíček Csehszlovákia történetét a kiválasztott időszakban.

Petr Karlíček (1982) az észak-csehországi Ústi nad labemi Jan Evangelista Purkyně egyetem történelmi tanszékének oktatója. Karlíček Közép-Európa modern kori históriájával foglalkozik, különös tekintettel a Szudétavidék XX. századi történelmére. Konkrét kutatási területe a csehszlovákiai politikai karikatúrák története. A fiatal kutató disszertációs munkájának címe *Politikai karikatúrák Csehszlovákia területén 1935–1948 között*, amelynek a kibővített változata a vizsgált könyv.

Karlíček alcímként megtartotta a disszertáció tárgyilagos elnevezését (*Csehek, szlovákok és csehországi németek politikai karikatúrái [és szatírái] [1933–1953]*), miközben főcímmek a „*Feszültségekkel teli idők*”-et (*Napínává doba*) választotta. A figyelemfelkeltő címet indokolta teszik a XX. század történései, ugyanakkor Karlíček megadja a titulus korabeli inspirációját is: egy 1934-es prágai karikatúra-kiállítás katalógusa ezt a szófordulatot használta hátsó fedőborítóján. A felhívás szerint „*Ahelyett, hogy elhagyná a kiállítást, gondolja meg, hogy a kiállított karikatúrák melyikét vásárolja meg ezeknek a feszültségekkel teli időknek az emlékére, amelyekben él*”.

A szerző a kiválasztott húsz év két végpontjával tovább fokozza a címben megnevezett feszültséget. A Hitler hatalomra kerülésével, illetve Sztálin halálával jelzett időbeli keretek ugyanakkor nem jelentenek szigorú határt a könyvben, vannak 1933 előtti, illetve 1953 utáni alkotások is. Ezzel szemben a három csehszlovákiai etnikum (cseh, szlovák, német) megnevezése helytálló, a könyvben kizárólag az ország három legnagyobb nemzetének karikatúráit mutatja be a szerző.

A könyv tárgyául szolgáló karikatúrákat a szerző a korabeli cseh, német és szlovák sajtó anyagából gyűjtötte össze. Nemcsak a vicclapokból válogatott, hanem a többi politikai napi- és hetilapból is, így széles körű áttekintést nyújt a három legmagasabb lélekszámú nemzetiség illusztrációs kultúrájáról.

A könyv az előszó, a bevezetés, az epilógus, valamint a felhasznált források és irodalomjegyzék mellett öt fő fejezetet tartalmaz. A karikatúrák jelenségét tárgyaló első fejezet definiálja a politikai karikatúrákat, mint a gúnyrajzok egy meghatározott fajtáját. Karlíček, miközben bemutatja az eddigi cseh és szlovák definíciókat, önmaga is létrehozza a saját – a többi meghatározáshoz képest letisztultabb – kategóriáit. A szerző három csoportot különböztet meg – vicces rajzok, politikai karikatúrák, valamint egyéb karikatúrák elnevezéssel – amelyek közül könyvében kizárólag a politikai karikatúrákkal foglalkozik. A meghatározása szerint ezek a politikai és gazdasági érdekellentétekből nyerik humorforrásukat, így többek között a politikai harc fontos vizuális eszközének is tekinthetők.

A könyv tárgyának meghatározása mellett Karlíček röviden bemutatja a karikaturisták szakmáját is. Bár olvasói szemmel a karikatúrák sokszor csak az adott cikk frappáns illusztrációja vagy vicces összefoglalója, szerkesztői nézőpontból az egyik legkonfrontatívabb területnek számított. A sértő képeket követő rágalmozási perek, illetve személyi afférok, a karikatúrákat egymástól – elég gyakran – átvevő karikaturisták közötti konfliktusok mind a szakma megszokott jelenségei közé tartoztak. Természetesen a karikaturisták sem vonhatták ki magukat a korszak különböző rendszereinek fellelősségre vonása alól. Így járt František Voborský is, aki a náci időszak alatt rajzolta az

emigráns kormányt, a nyugati szövetségeseket, a Szovjetuniót, illetve a zsidókat gúnyoló képeit, amiért a háború után 25 évre ítélték. Végül nyolc év után engedték ki, a könyv anekdotája szerint azért, mert a börtönűságot telerajzolta Adenauer és Tito karikatúráival.

A könyv szerzője kitér a rajzok megjelenésének feltételeire, a különböző időszakok eltérő törvényi szabályozására, valamint a mindennapos gyakorlatra is. Az első köztársaság során a sajtószabadság alkotmányos jognak számított, ahogyan a Csehszlovák Köztársaság 1920-ban elfogadott alkotmánylevele fogalmaz: *„A sajtószabadság, valamint a békés fegyvertelen gyülekezés és egyesületek alakításának joga biztosítottak.”* Ugyanakkor – ahogyan azt Karlíček is felsorolja – számos korlátozó törvényt adtak ki, amelyek hatással voltak a megjelenhető tartalmakra. A szabályozások közül a legfontosabbak az 1920-ban elfogadott különleges intézkedésekről, a Köztársaság védelméről (1923), valamint a hamis vádaskodásról, rágalmazásról és becsületsértésről (1924) szóló törvények voltak. A törvényeket nemcsak a megjelent sajtótermékekre alkalmazták, de volt preventív cenzúra is. Az alkotmányban megfogalmazott elvi cenzúratilalom nem érvényesült, az eltérő napi gyakorlat valósága nemcsak a jelenből visszanezve ellentmondásos, de a korszak újságírói sem fogadták el azt (a cseh újságírók sem). Az ambivalens helyzetnek kül- és belpolitikai okai egyaránt voltak. A csehszlovák politikai elit nem volt hajlandó lemondani a sajtószabadság alkotmányos jogáról, hiszen éppen az abszolutisztikus monarchiával, illetve a többi kelet-európai kevésbé demokratikus állammal szemben határozták meg saját hazájuk rendszerét. Ugyanakkor a belső nemzeti és osztálykonfliktusok ellen hatékony eszköznek gondolták a sajtó – tehát a korszak legbefolyásosabb médiumának – korlátozását, szorosabb felügyeletét. Az előzetes cenzúra alá – a hosszabb előkészítési idő miatt – a napilapoknál ritkábban megjelenő periodikumok estek. A vicclapok nem napi sajtótermékek voltak, így esetükben az előzetes cenzúra mindenképpen kötelező volt. Mivel az alkotmány szerint nem létezett a sajtó nyilvánosságának korlátozása, külön cenzúrahivatal sem működött. A napi gyakorlatban a sajtóterméket a rendőrkapitányságnak vagy kisebb városokban a városi hivatalnak kellett benyújtani. A helyi

szerv a kifogásolt részeket megjelölve küldte tovább a sajtóterméket az ügyészi hivataloknak, amelyek meghozták a végső döntést a megjelölt bekezdések és karikatúrák sorsáról. A tartalmi felülvizsgálatot követően a határozatot meg kellett erősíttetni a helyi bírói szervvel is. A kiadónak nem kellett megvárnia a hivatalos döntést az újságról, a terjesztést elkezdhette azelőtt is. Ugyanakkor ezzel a lapok az esetleges törvénysértést kockáztatták meg, amely már súlyos büntetéssel járt együtt. Az 1938-as müncheni döntés után az alkotmányban biztosított sajtószabadság elvesztette érvényét, az új gyakorlat sokkal szigorúbban határozott a kiadható lapokról és tartalmakról.

Az első fejezet utolsó része foglalkozik a legjelentősebb satirikus lapok rövid bemutatásával. A válogatott folyóiratok rávilágítanak a csehszlovák államban lévő (párt)politikai, nemzeti(ségi) és osztálykonfliktusokra.

Az egyik legnépszerűbb lap a *Šejdrem* („Ferdén”) volt, amely Jiří Stříbrný (korábbi Csehszlovák Nemzeti Szocialista – ČSNS – politikus) érdekeltségébe tartozott, amely így leginkább a politikai ellenfeleit – korábbi párttársait – figurázta ki. Ezek közül az egyik legjelentősebb célpont Edvard Beneš személye volt, aki az ország külügyminisztereként gyakran került a *Šejdrem* hasábjaira. Stříbrný lapja Beneš többek között a külügyi tárca túlzott költségei miatt kritizálta. Egy karikatúrán a külügyminisztert kérdőre vonja egy diplomata, hogy „vajon nem túlzás-e a rengeteg megrendelt wc csésze”. Beneš mosolyogva válaszolja, hogy „a megrendelt 8000 szendvics és 115 liter feketekávé mellett ugyan hogy lehetne túlzás?” Mivel az újság sokszor volt a politikai pártok közötti versengés terepe, gyakran érték támadások a vicclapot. Végül a hatóságok 1933-ban megtiltották az újságárusoknál való terjesztését, amely tulajdonképpen a lap megszüntetését jelentette. Ugyanakkor a terjesztés korlátozása nem tüntette el véglegesen a lapot, a lapkiadó újabb újsággal próbálkozott. Az 1930-as években az *Ulice* („Utca”), illetve a *Rachejtle* („Röppentyű”) nevű vicclapok vették át a *Šejdrem* helyét.

A német *Der Igel* („Sündisznó”) a Konrad Henlein vezette Szudétanémet Párt (SdP) politikai irányvonalát képviselte, élesen elítélte

a német (szociáldemokrata és agrárpárti) aktivizmust, illetve a cseh nemzet primátusát. A nemzeti ellentéteket ábrázoló szélsőjobboldali német újság lett a legtöbb esetben a cenzúra áldozata. A *Der Igel* utolsó száma 1938 szeptemberében jelent meg, a müncheni egyezmény (szeptember 29.) okafogyottá tette a lap további kiadását.

A tengelyhatalmak folyamatos katonai vereségei ellensúlyozására a Cseh-Morva Protektorátus hatóságai a humor eszközt is bevetették a lakosság megnyugtatóására. A feladat az *Ejhle* („Ejha”) című lapra hárult, amelynek első száma 1944 januárjában jelent meg. Fontos különbség a *Der Igel*hez képest, hogy a politikai vicclap a Protektorátus cseh lakosságához szólt, tehát cseh nyelven jelent meg. A hátszín rendjének fontosságát jól mutatja, hogy az újság színesen jelent meg, viszonylag alacsony áron, a romló háborús körülmények ellenére. A kiadó arra is ügyelt, hogy – legalább is külsőségeiben - ne lehessen egyértelműen a németekhez kötni a vicclapot. Nemcsak a Német Birodalom ellenségeiről, a háború előtti Csehszlovákiáról és az emigránsokról jelentek meg karikatúrák, de az ellátási nehézségekből is viccet lehetett csinálni. Erre példa lehet a két megszeppent sertés rajza, akik kétségbeesetten vizsgálnak egy étkezési jegyet, majd az egyikőjük megjegyzi: csak ennyi (5 zsirjegy) maradt „szegény férjem után”. A lap szinte a háború végén, 1945 áprilisának közepén jelent meg utoljára.

A háborús helyzet megváltozását és az új világ kezdetét jól szimbolizálja a *Dikobraz* („Tarajossül”) 1945. júliusi megjelenése, amely mögött Csehszlovákia Kommunista Pártja (KSČ) állt. Az új vicclap célpontjai a nyugati hatalmak, illetve a kommunista párton kívüli cseh formációk voltak. A *Dikobraz* sosem ábrázolta negatívan vagy komikusan a Szovjetuniót, Moszkva csak a pozitívumaival jelenített meg. A vicclap 1989-ig jelent meg, később ugyanakkor több kísérlet is történt az újság újjáélesztésére.

Ami hiányzott a csehszlovákiai vicclapból, az megtalálható volt a *Necenzurovaný Dikobrazban* („Cenzúráltan Tarajossül”), amelynek éppen a kommunisták voltak a célkeresztjében. Az, hogy a Csehszlovákia határain kívül megjelent, a prágai újság ellen létrehozott lap hogyan jutott az ország területére, a mai napig nem tisztázott.

Az egyetlen szlovák vicclap, amelyet Karlíček bemutat a *Šidlo* („Cipészár”) volt, amelyet 1947 és 1948 között adtak ki. Csehszlovákián belül a *Šidlo* volt a leginkább kommunista-ellenes lap, amely jól tükrözte a KSČ gyengébb szlovákiai beágyazottságát, illetve a szlovák Demokratikus Párt erejét. A szlovák vicclap képeit többször is cenzúrázták, utolsó száma 1948 februárjában jelent meg.

A könyv második fejezetében Karlíček a politikai karikatúrák által gyakran választott témákat mutatja be. Ezen belül hat alfejezetben sorolja fel a húsz éves időszak legfontosabbnak gondolt tárgyköreit. Először a háború és béke témáját járja körbe a szerző, illetve illusztrálja azt korabeli rajzokkal. Karlíček az alfejezeteket további kisebb részekre bontja, ezeket idő, téma vagy a kiadás helyszíne szerint rendszerezve. Az első köztársaság időszakából a lefegyverzési konferenciát és a Népszövetséget emeli ki. Prága szempontjából az ezt képviselő diplomácia nemcsak az ország jobb érvényesülésének eszközét jelentette, hanem a fennálló nemzetközi rendszer megszilárdítását is, amelynek az állam a létét köszönhette. A háborús konfliktusok közül Etiópia és Spanyolország jelenik meg, míg általános témaként a háborútól való félelem. A cseh lapok ötletesen mutatták be a spanyol polgárháború ellentmondásait. Egy karikatúrán Franco esküre emelve a kezét válaszolt a neki feltett kérdésekre: „Milyen fegyverei vannak? – Német.” „Repülők? – Olasz.” „Katonák – Marokkóiak.” „És mi van a spanyolokkal? – Ők a célpontok.” Természetesen nemcsak a cseh lapok kedvelt témája volt a háború és béke kérdése, de német nyelvű újságok is előszeretettel szólnak a témáról. Ezzel párhuzamosan a nem aktivista német periodikák a fennálló békerendszer kritikáját fogalmazták meg, illetve az új rend eljövételét tüntették fel pozitív színben. Ezután a második világháború időszaka alatt a csehországi német lapokat, a nyugati és keleti emigrációban lévő csehek és szlovákok által kiadott műveket mutatja be a szerző. Ezeken kívül a szlovák nemzeti felkelés, illetve a Protektorátusbeli, valamint a szlovákiai illegális újságok karikatúráiba, valamint a hivatalos újságok képanyagába enged betekintést. Az 1945 utáni időszakban a háború utóhatásainak, a nyugati „háborús gyűjtogatóknak”, a világbékéért folytatott harcnak, a nyugatnémet fegyverkezésnek a vizuális megjelenítését tárja az olvasó elé a szerző.

A második alfejezetben az 1935 és 1954 közötti választási harcok illusztrációit és azok leírását láthatjuk. Karlíček itt a választások, illetve az egyes pártokhoz köthető lapok karikatúrái alapján tematizálja a kisebb fejezeteket. Az 1935-ös utolsó parlamenti választás előtt a politikai ellenfeleit bemutató SHF/SdP kampányát, a Henlein ellenes német lapokat, majd a ČSNS és KSČ képeit jellemzi Karlíček. Az 1938-1939-es átmeneti időszakból a '38-as helyhatósági, a Német Birodalomhoz csatolt szudétavidéki helyi, valamint a szlovák és kárpátaljai országgyűlési választásokat különbözteti meg. A háború után az 1946-os és 1948-as, valamint az egészen más jellegű 1954-es választásokat illusztrálja.

A harmadik alfejezetben az emigráció, az emigráns kormány, illetve kitelepítés témakörében gyűjti Karlíček a kiemelkedőbb rajzokat. A szerző itt is további rendszerezéssel segíti az átláthatóságot. Első és második Csehszlovák Köztársaságra, a Protektorátusra és a Szlovák Államra osztja fel a kiadásért felelős országokat. A kitelepített németek mellett, az 1948 utáni politikai emigrációval fogja meg az új lakóhelyre kerültek problémáját.

A negyedik alfejezetben az antiszemitizmus és rasszizmus jelenik meg, amelyeket a megjelenési ország (Csehszlovákia, Protektorátus, Szlovák Állam), időszak (második világháború előtt, közben és után), valamint az egyes nyelvek (cseh, német, szlovák) szerint oszt fel. A zsidóellenes propaganda mellett a feketék elleni rasszizmusra is kitér Karlíček.

A következő kisebb fejezetben a gazdasági világválság és következményeinek képi manifesztálódását mutatja be a szerző. A gazdasági témájú fejezetben is kiemelkedik a nemzeti kérdés, a Prága-ellenes szudétanémet sajtó szemszögéből készített alkotások bemutatása. A hiánygazdaság és az ellátási problémák humorként való „átértékelése” a háború alatt, illetve azután is fontos részét képezte az állami propagandagépezetnek.

Az utolsó fejezetben a nemzeti sztereotípiák tematizálják a szerző által összegyűjtött képeket.

A könyv harmadik fejezetében Karlíček bizonyos történelmi kulcseseményeket kiválasztva mutatja be a korszak szatirikus le-

nyomatát, amely így lényegében a második fejezet folytatásának tekinthető. Először a már többször érintett német kérdés legfontosabb eseménysora, a szudétanémet válság kerül sorra. A második alfejezetben a szlovák nemzeti felkelés, valamint az ország felszabadítása, a harmadik részben pedig az 1948-as februári fordulat a téma.

A negyedik fejezetben a szerző a politikai karikatúrák bemutatása helyett a humoros képekből rendezett kiállítások rövid történetét tárja az olvasó elé. Ezekből hármat mutat be, amelyek gyökeresen eltérnek egymástól, hiszen egészen más történelmi körülmények között szervezték meg őket. Az 1934-ben rendezett kiállítás kifejezetten a náciizmus és fasizmus ellen lépett fel. Ennek következtében diplomáciai botrány is kerekedett belőle, amely jól érzékelteti hogyan változott meg Csehszlovákia nemzetközi helyzete Hitler hatalomra jutása után. A fentebb idézet, a cím alapjául is szolgáló „*Feszültségekkel teli idők*” is ennek a kiállításnak a katalógusából kölcsönzött kifejezés.

A hat évvel későbbi, 1940-es kiállítás megrendezésére tudatosan a köztársasággal megegyező helyszínen került sor. A háború után több, az új hatalmi berendezkedésnek megfelelő alkotások kerültek a közönség elé.

Az utolsó fejezetben Karlíček rövid életrajzi írását adja a főbb karikaturistáknak, illetve szatíraíróknak.

Karlíček a *Feszültségekkel teli időkben* Csehszlovákia fennállásának egyik legnehezebb időszakát ábrázolta a korszakban megjelent politikai karikatúrákkal. A kiválasztott húsz év feszültsége ugyan növelhetné a rajzok humorosságát, ugyanakkor a jelenkori olvasónak nem egyértelműen viccesek a képek. Inkább úgy tűnik, mintha a korabeli karikatúrák egyszerűbb szimbólumok segítségével mondanának el olyan politikailag motivált történeteket, illetve adnának át olyan üzeneteket, amelyeket más módon nem lehetne megjeleníteni. Az olvasó nem kap támpontot, hogy a korszakban mi számított humorosnak, mennyire voltak népszerűek a bemutatott vicclapok, milyen társadalmi kérdést tudtak tartósan tematizálni.

A karikatúrák alapjait a (leginkább negatív) sztereotípiák jelentik, amelyek adott esetben nagyon hosszú idő után sem veszítik érvényüket. A könyvben bemutatott különféle politikai érdekcsoportok

világképe, illetve annak ábrázolása szinte magától értetődő: a Der Igel csehellenessége, a Dikobraz Nyugat-ellenessége, az emigráció náciizmus és kommunizmus-ellenessége stb. Érdekes kérdés lehetett volna, hogy a 1933-tól 1953-ig terjedő időszakban hogyan változtak az egyes nemzetekre, témakörökre, társadalmi osztályokra vonatkozó képi ábrázolások. Emellett fontos lett volna azt is megvizsgálni, hogy az egyes karikatúrák hogyan tudtak egymásnak teljesen ellentmondó hatalmi berendezkedéseket is túlélteni.

Nem egyértelmű, hogy Karlíček mi alapján választotta ki a könyvben – vizuálisan vagy szövegesen – megjelenő karikatúrákat. A Köztársaság alacsonyabb lélekszámú nemzetiségei képi kultúrájának bemutatását nyelvi korlátok nehezítették, ugyanakkor a cseh, szlovák illetve német művek közül sem derül ki, hogy az adott képek mennyire tekinthetők reprezentatívnak. A részletesebben ismertetett vicclapok mellett eltörpül a kormánypárti cseh(szlovák), illetve német sajtó képi világa, amely ugyanakkor a kormányt támadó cseh, szlovák, illetve német hozzáállás magyarázata is lehetne. Úgy tűnik, mintha a címben szereplő cseh, szlovák és csehországi német művek közül csak bizonyos csoportok kerülnének bemutatásra.

Bár Karlíček beszámol a napi gyakorlatban érvényesülő cenzúráról, nem fejti ki annak összetettebb következményeit. A cenzúra nemcsak az egyes „durvább” termékek megjelenését akadályozta meg, de a sajtótermék gördülékenyebb megjelentetése miatt feltételezhető az öncenzúra jelensége is. A törvényekbe ütköző tartalmak mennyiségét nemcsak a sajtóban üres helyként megjelenő bekezdések mutatják, de egyes témák teljes hiánya is. A köztársaság védelméről szóló törvény (50/1923. sz.) – amelynek kiváltó oka a Alois Rašín pénzügyminiszter ellen elkövetett merénylet volt – erősen korlátozta a köztársasági elnök elleni bírálatokat. Így Masaryk kritikája gyakorlatilag nem lehetett témája a karikatúráknak. Ez hosszabb távon erősen kihathatott az első köztársasági elnök kultuszára, amely a gyakorlatban a Monarchia korából ismert uralkodói sérthetetlenséghez hasonlítható.

Karlíček könyve jól bemutatja az adott korszak legfontosabb kérdéseit, illetve problémáit, a képi ábrázolások megszínesítik a kor-

szakra vonatkozó ismereteket. Bár a könyv nem monográfia, tehát nem gyűjti össze a korszakra vonatkozó összes lényeges momentumot, a *Feszültségekkel teli időkben* bemutatott hatalmi tényezők és problémák jól érzékeltetik a korszak Prága szempontjából meghatározó sorskérdéseit, illetve a belpolitikában húzódó törésvonalakat. Ezek az ellentétek nemcsak az egyes pártok között húzódó világnézeti különbségek voltak, hanem az ország adott berendezkedését elutasító, jelentős erőt képviselő politikai csoportosulások ellentétei is. Ebből a szempontból a legenyhébbnek azok a cseh pártok (ČSNS) voltak tekinthetők, amelyek „csupán” a külügyminiszteri, majd államfői pozíciót betöltő Beneš figurázták ki. Ennél minőségében más kritikát fogalmaztak meg azok a szlovák lapok, amelyek elutasították az egységes államot, és közelebbről nem definiált nagyobb önállóságot követeltek az ország szlovákok lakta részének. Prága szempontjából ugyanakkor az aktivizmust elutasító német pártok jelentették a legfőbb fenyegetést. A probléma súlyát nemcsak a német nemzetiség magasabb száma, illetve a történelmi cseh területek érintettsége jelentette, hanem a mögötte álló Németország is.

München után az eddig ismertetett hatalmi konstelláció megbukott, ennek következtében a könyvben is átalakulnak a bemutatott erőközpontok. A második világháború során egyértelmű ellentétet lehet állítani a (német és szlovák) rendszer által kiadott, illetve az az ellen létrehozott emigráns (cseh) és hazai (szlovák) sajtó közé. Itt továbbra is külön úton jár a cseh, illetve szlovák oldalhoz köthető „karikatúra-gyártás”. Már nemcsak világnézeti különbségek érzékelhetők, hanem a két ország eltérő helyzete is rányomta a bélyegét a rajzok témáinak jellegére. Míg a Cseh-Morva Protektorátusban a rend fenntartása, a hátszág zavartalan termelésének biztosítása volt a cél Berlin számára, addig a szlovákok vezetése alatt álló, a csehekhez képest több mozgástérrel rendelkező Szlovák Állam a saját rendszerét legitimizáló ideológiájához kívánta mobilizálni az ország lakosságát.

A háború után a – csehszlovák és szlovák – kommunista párt, illetve a többi formáció között húzódott a legfontosabb törésvonal. Ennek alárendelve jelent meg a már kitelepített németiséghez kötődő sajtó,

a szlovákok által kiadott, a kommunistákkal kritikus hangot megütő Šidlo, illetve az emigráns cseh(szlovák) karikatúrák. A nemzeti kérdés ekkor háttérbe szorult, a németiség kitelepítése, illetve a Tiso-féle szlovák állam elutasításában konszenzus alakult ki róla.

Karlíček könyve a csehszlovák történelem egyik legizgalmasabb két évtizedes történetét mutatja be a karikatúrákon keresztül. A könyv képei és humoros történetei színesen illusztrálják a kiválasztott korszak mindennapjait, annak minden problémájával és ellentmondásával együtt.

Petr Karlíček: Napínává doba – Politické karikatury (a satira) Čechů, Slováků a českých Němců (1933–1953). [Feszültségekkel teli idők – Csehek, szlovákok és csehországi németek politikai karikatúrái (és satírái) (1933–1953)] Universum. 2018. 327 o.

Gyúrósi Pál

Milyen az amerikai civil vallás?

Az amerikai társadalommal kapcsolatosan számos sztereotípiát léteznek: nagyfokú optimizmus és magabiztosság, lángoló patriotizmus, minél nagyobb kényelem megteremtése, az amerikai álom kergetése stb. Egy talán kevésbé ismert, de sokkal tényyszerűbb ismérve az Egyesült Államok mindenkori lakóinak az, amit *Robert Bellah* fél évszázaddal ezelőtti korszakos cikkében „az amerikai civil vallásnak” nevezett.¹ Ennek lényege, hogy az amerikai társadalmat átszövi egy szinte vallásos hévvel tele önazonosság, melynek jól látható nyelvezete, szimbólumai és rituáléi vannak. Ennek a „vallásnak” központi elemei az Isten-hit, mely felekezetiileg nem kizárólagos, a különböző egyházaktól és a központi kormányzattól való függetlenség, és a társadalmi összetartó erő, mely ebben a „vallási mozgalomban” jelentkezik. Ezen civil vallásnak a felkent papjai az elnökök, akik mindig középpontban vannak, s akikkel szemben elvárás is az amerikai krédó újbóli megerősítése.

A jelen kötet ezt az azóta is sokat elemzett fogalmat veszi górcső alá és vizsgálja meg az amerikai történelem bizonyos szereplőit és szakaszait, leginkább az utóbbi évtizedek alatt. A vizsgálat tárgya viszont elsősorban a retorika, tehát a szavakban megnyilvánuló és tetten érhető aktus, amelyben a civil vallás látványosan jelenik meg. A kötetben található tizenkét tanulmány kronológiai sorrendben alkot egy laza füzért. A civil vallás számos megnyilvánulási formáját vizsgálják a szerzők, de nem csupán személyekhez kötve, hanem folyamatokhoz és helyekhez kapcsolódóan is behatóan tanulmányozzák az amerikai civil vallás mibenlétét. Mivel a számos tanulmány

¹ Robert Bellah, „Civil Religion in America,” *Daedalus* Vol. 96, No. 1, (1967) 1–21.

egyenkénti bemutatása szétfeszítené egy recenzió kereteit, így inkább néhány esszé kiválasztásával próbálok közelebbi képet adni a kötet jellegéről.

Theon A. Hill tanulmánya az első a kötetben. A szerző az Ótestamentum Exodus történetét állítja középpontba, és nem kevesebbet állít, mint hogy ez az írás szolgáltatja a szövegszerű alapot az amerikai civil valláshoz. A zsidók bibliai története az elnyomásról, felszabadulásról és szabadságról az Ígéret Földjén jól ismert történet volt a brit kolóniák lakói között, akik amerikaivá válásuk során úgy érezték, hasonló utat jártak be. Ez nem csak az önazonosság és a társadalmi koherencia miatt volt fontos, de olyan minőségjegyeket is kialakított, vagy erősített meg, mint például az amerikai kivételesség, az Egyesült Államok mint a kiváltságos és Kánaán-szerű ország, illetve az itteni lakosok szoros szövetsége Istennel. De az exodus-történet adaptív lehetőségei miatt később az amerikai társadalmon belüli különböző csoportok is ezt az elképzelt utat látták, innen merítettek metaforákat nyelvi reprezentációjukhoz. Elég, ha a tizenkilencedik század első felében a rabszolgákra, később pedig a mormonokra gondolunk. Számukra az Új Izrael azonban sokkal inkább volt az ókori Egyiptom: a rabság földje. A tanulmány szerzője két szempontra fókuszál: az amerikaiak hite kiválasztottságukban és ebből fakadó felelősségükben először az észak-amerikai kontinens, de később a világ más részei iránt is; illetve a rabszolgák saját exodus-narratívája, amely egyben természetesen a fehér protestáns többség által lefektetett alapok megkérdőjelezése is volt. Nyilván a rabszolgák exodus-történetében és metafora világában az Ígéret Földje egy szimbolikus „föld” volt, egy konkrét országban remélt jogegyenlőség, egy jelképes Kánaán. Mindkét esetből kiderül, hogy az amerikai életérzés retorikái megjelenésének egyik centrális eleme az exodus-történetben rejlik.

Részben az előbb említett rabszolga-narratívával kapcsolatban értelmezhető a következő esszé, amelyik *Frederick Douglass* retorikáját állítja a központba. A volt rabszolga északon a tizenkilencedik század negyvenes éveitől kezdett propaganda harcba a rabszolgaság megszüntetéséért. *Sarah A. Morgan Smith* által „köztársasági vallás-

nak” titulált retorikai világa a Függetlenségi Nyilatkozatot (1776) és az Alkotmányt (1787) állította központba, mely „szent szövegeknek” a szabadság és egyenlőség voltak a fő üzenetei. Érdekes módon a douglassi retorika később is tetten érhető más jelentős afro-amerikai személyek megnyilvánulásaiban: Martin Luther King, Jr., Clarence Thomas (a második fekete bőrű tagja az amerikai Legfelsőbb Bíróságnak) és Barack Obama egyaránt ennek a „köztársasági vallásnak” retorikai elemeit használta különböző beszédeiben, illetve írásaiban.

Andrea Terry részben más megközelítést használ, amikor is a civil vallásosság elnöki privilégiumát kérdőjelezi meg. Ebben a fogalomkítágitásban elsősorban *Ralph Waldo Emersonra*, a tizenkilencedik századi nagy transzcendentalista óriásra támaszkodik. Terry azt állítja, hogy Emerson világnézetében a „közösségi demokratikus érzés” kap központi helyet a civil vallásban. Ennek lényege, hogy a civil vallás deklarálására nem a mindenkori elnök hivatott, és a megszentelt történelmi szövegek sem feltétlenül az egyetlen kiindulópont a nemzet civil összetartozására. Ezzel szemben Emerson szerint inkább a minden egyénben ott lakozó morális érzékből adódik össze az amerikai civil vallás, és ebből a szemszögből a Függetlenségi Nyilatkozat vagy a Gettysburgi Beszéd inkább a közmorál kézzel fogható példái. Az egyén az amerikai sokszínűségben találja meg az egységet, a nemzeti civil vallás lényegét. Az emersoni gondolatot továbbfűzve, Terry szerint, az amerikai civil vallás fellelhető például a nemzeti parkokban és az amerikaiak ott megélt tapasztalataiban is.

Marissa Lowe Wallace a hidegháborúba kalauzolja az olvasót tanulmányában, melyben *Billy Graham* retorikáját elemzi az adott időszakban. Az 1940-es évek végétől jól megfigyelhető volt a vallásosság újbóli megerősödése az Egyesült Államokban, amely a szovjet Istent tagadó rendszerre volt részben ösztönös, részben tudatos válasz. Ennek a mozgalomnak volt legkiemelkedőbb alakja Graham, aki gyakorlatilag nacionalista-evangélista volt. A szerző a prédikátort az amerikai kivételesség megnyilatkozójaként kora egyik legismertebb alakjának tekinti, akinek befolyása hatalmas volt bő két évtizeden keresztül. Graham az otthont és az egyént állította elsődlegesen a középpontba. Úgy hitte, az egyéni szinten történő bűnbánás és Istennel való kapcsolat szinte kézzel fogható

megjelenése az otthonokban majd pozitívan hat ki az egész nemzetre. Így lehet az Istennel szövetségben fogant Egyesült Államok Isten segítségével győzedelmes az ateista és gonosz Szovjetunióval szemben.

David Weiss esszéje azt mutatja be, hogy az Egyesült Államok első elnökétől kezdve miként alakult az elnöki retorika vallásos tartama, különösen a civil vallásosság szempontjából, s hogy milyen változások álltak be 1976 óta. A George Washingtontól John F. Kennedyig tartó öt elnököt bemutató rövid bevezetés alapozza meg a cikk igazi témáját. A tanulmány szerzője szerint ugyanis Jimmy Carter elnökké választása óta datálódik egy, a civil vallás szempontjából jóval vehemensebb retorikai jelenség az elnökök körében. Carter szokatlan vallási hévvel lett elnök, s elnök évei egybe esetek a politikai jobb térfelel formálódó vallási maggal, melynek Ronald Reagan lett a képviselője. Az azóta az elnöki hivatalba lépő elnökök is látszólag új elemeket hoztak a történelmi értelemben vett elnöki retorikába – ami legalábbis a civil vallást illeti. Az esszé külön érdekessége, hogy nemcsak ezt a jelenséget, hanem a szakirodalomban erre adott válaszokat is bemutatja és elemzi. Ennek alapján arra a következtetésre jut, hogy az elnökök mára már vagy az 1976 előtti vagy az azóta eltelt időszak (civil) vallás retorikai elemeit használják, de esetenként vegyítik is a kettőt.

Az utolsó bemutatásra kerülő két tanulmány *Barack Obama* retorikáját helyezi a vizsgálat középpontjába. Ezek közül az első a vallási diverzifikációt és annak hatásait elemzi az elmúlt három évtizedben – s ennek hatásait a civil vallásra – különösen Obama megnyilatkozásaiban. Obama volt az első, aki első beiktatási beszédében (2009) az amerikai társadalom sokszínűségére hívta fel a figyelmet abból a szempontból, hogy a nem keresztények és ateisták is részei ennek a multikulturális társadalomnak. A tanulmány szerzői rámutatnak, hogy az 1980-as évektől beállt társadalmi változások komoly átrendeződést hoztak az amerikai vallási színpadon, nevezetesen jelentősen megnőtt a nem tradicionális vallások részaránya az ateistákkal egyetemben. Obama saját befogadó világnézete és ezek a vallási trendek indokolják a legutóbbi elnök fentebb említett megnyilatkozását. A számadatok és a tartalom figyelembevételével, a szerzők rámutatnak,

hogy Obama elődeihez hasonló gyakorisággal használt vallási töltetű szavakat fontosabb beszédeiben. Viszont Obama volt az első olyan elnök, aki a korábbi elnökökhöz képest hatalmas számban használ utalásokat nem keresztényvallású és nem hívő amerikaiakra, és ezen utalások pozitívak: a volt elnök befogadólag, az amerikai társadalom sokszínűségének ünnepét látja ezekben a csoportokban.

A másik Obamával foglalkozó esszé, amely egyben a kötet záró tanulmánya is, a civil vallás változását veszi figyelembe, amely a szerző szerint a legutóbbi elnök retorikájában markánsan megfigyelhető. Ez az új retorika a „szekuláris messianizmus”, melynek lényege, hogy a hallgatóságot arra hívja fel, hogy „úgy élje meg a nemzeti elveket, hogy a közösség tagjainak szükségére figyel”, s így Isten eddig élvezett gondviselését háttérbe szorítja. (200) Ez nem csupán a vallási fragmentálódás miatt lehet így, amely jól megfigyelhető az amerikai társadalomban, de az egyre nagyobb számú ateista miatt is, amely csoport körülbelül 20 százalékát teszi ki az Egyesült Államok jelenlegi lakosságának. A tanulmány különösen Obama második beiktatási beszédét elemzi részletesen és ennek különböző retorikai jegyeit, amelyek összességében az amerikai civil vallás változását mozdítják elő. Ezt nem a rituálék és a szimbólumok megváltoztatásával éri el, hanem sokkal inkább az amerikai demokráciában résztvevők aktivizmusával, amely elvezethet a Függetlenségi Nyilatkozatban megfogalmazott „minden ember egyenlőnek teremtett” gondolat megvalósításáig. Ebben a retorikai kontextusban az elnök is megszűnik a civil vallás főpapja lenni, és sokkal inkább csak egy szószóló a sok közül. Az természetesen egyelőre nyitott kérdés, vajon Obama új utat tört-e és végleg új csapást kezdett az amerikai civil vallás értelmezésében, vagy csupán egyszeri „kilengésről” van szó.

Az amerikai civil vallást bemutató jelen kötet igen tanulságos esszé-gyűjtemény, és nem csupán az amerikai történelemmel, politikával, illetve a retorika tudományával foglalkozó szakemberek számára. A szélesebb értelemben vett olvasóközönségnek is igen hasznos kötet, hiszen a mai globalizált társadalomban a leginkább középpontba állított politikai figura a mindenkori amerikai elnök, így beszédeiből gyakran hall az átlagember is részleteket. Éppen

ezért relevánsak az elnöki retorikával kapcsolatos felvetések és megállapítások. De a könyvnek további haszna is van, mégpedig azért, mert remek összehasonlítási alapot ad más országok politikai vezetőinek retorikai gyakorlatára. Egy ilyen összehasonlító vizsgálat számos érdekességet tárhat fel az ottani, és például az európai vagy a magyarországi politikai retorika közti különbségekről és hasonlóságokról. Hátha valaki pont ezen tanulmányok elolvasásának hatására dönt egy ilyen elemzés elvégzésére és megírására!

Jason A. Edwards és Joseph M. Valenzano III szerk., *The Rhetoric of American Civil Religion. Symbols, Sinners, and Saints.* (Az amerikai civil vallás retorikája – Szimbólumok, bűnösök és szentek) Lanham, Boulder, New York, London: Lexington Books, 2016. 248 o.

Peterecz Zoltán

A francia kollaboráció a második világháborúban

François Broche a második világháború alatti francia történelem szakértője, aki több tucat könyvet szentelt a korszak, elsősorban pedig a Charles de Gaulle vezetése alatt álló Szabad Franciaország bemutatásának. *Jean-François Muracciole* a Paul-Valéry-Montpellier egyetem professzora, aki kutatásai során főként szintén a Szabad Franciaország és a háború alatti ellenállás történetével foglalkozott, amelynek eredményeként tucatnyi kötete jelent meg az elmúlt évtizedek folyamán. Mindketten választott korszakuk legelismertebb francia kutatói közé tartoznak, így számos lexikon létrehozásában is aktívan közreműködtek. Közös munkáik közül kiemelkedik a 2010-ben a Perrin kiadó gondozásában megjelent *La France au combat: De l'Appel du 18 juin à la victoire* című több mint 800 oldalas monográfia, amely a Szabad Francia Erők második világháborús szerepvállalását mutatja be.

A korábbi sikeres együttműködések után 2017-ben jelent meg legújabb kötetük, amely egy általuk korábban kevésbé kutatott területre koncentrál, a második világháború alatti francia kollaborációra. Mint a szerzők kötetük konklúziójában megjegyzik, a világháborúban elszenvedett vereség sokkja és az azt követő együttműködés traumája mind a mai napig nyomasztja a francia társadalmat, amely nem volt képes teljes egészében szembenézni ezzel a jelenséggel az erre irányuló szakmunkák megjelenése ellenére sem. A helyzetet tovább nehezítette, hogy a szélsőjobboldali politikai erők heroizálási kísérletei olyan könyvek megjelenését is elősegítették, amelyek elfogultan közelítették meg ezt az érzékeny kérdést. A fentiekből kifolyólag a szerzőpáros célja a kötet megírásával egy objektív alapokon nyugvó, a kérdéskör egészét áttekintő mű létrehozása volt, amely hozzájárul-

hat a traumával való szembenézéshez és e máig érzékeny történelmi fejezet megnyugtató lezárásához.

A könyv öt fejezetből (és ezeken belül összesen 14 alfejezetből) áll, amelyek az 1940-ben elszenvedett háborús vereségtől kezdve időrendben vizsgálják a kollaboráció jelenségét a háború évei alatt, majd pedig a francia politikai vezetés és a történettudomány arra adott válaszait egészen napjainkig. A német hadsereg sokkolóan gyors és teljes győzelme olyan megrázkódtatást váltott ki a francia kormányzatban, amely nem csupán az aktuális vezetés bukását okozta, hanem néhány héten belül egy teljesen új politikai berendezkedést is eredményezett, a Philippe Pétain marsall vezetése alatt álló autoriter jellegű Francia Állam létrejöttét, amely a munka-család-haza jelszavak köré szervezte működését. Nacionalista jellege ellenére utóbbi mégis kénytelen volt együttműködni a német megszálló hatóságokkal, ennek mértéke azonban részben a francia vezetés döntésétől is függött, amelynek meghatározó szereplői (Pétain marsall, illetve Pierre Laval és François Darlan kormányfők) különböző megfontolásokból ugyan, de egyértelműen a Harmadik Birodalommal való politikai és gazdasági kollaboráció mellett foglaltak állást. A döntés mögött meghúzódó legfontosabb ok a német hadsereg győzelmébe vetett hit volt (ami az elszenvedett vereség tükrében érthető), ezért Franciaország helyzetének javítását csak a németekkel való együttműködés útján látták kivitelezhetőnek. Logikusan feltételezhető lenne, hogy ez a politika ellenérzést váltott ki a francia lakosság szélesebb köreiben, de eleinte a marsall tekintélye és a javuló gazdasági helyzet, amely részben a német hadiipari megrendeléseknek volt köszönhető, inkább javították a közhangulatot. Ezenfelül számos olyan, korábban háttérbe szorított politikai csoport volt, amely a németekkel való még szorosabb együttműködés érdekében lépett fel, így ezeknek a németek által támogatott kollaboracionistáknak a jelenléte is abba az irányba hatott, hogy a francia kormány jó kapcsolatokat tartson fenn a megszállókkal, hiszen ennek elmulasztása esetén másokat is a helyére lehetett állítani.

A kötet egyik nagy érdeme, hogy nem csupán a politikai eseménytörténet ismertetését vállalja fel, hanem emellett érdemben kitér a

kollaboráció társadalmi, gazdasági, kulturális vonatkozásaira is. Ennek megfelelően a Darlan admirális kormányfősége alatti, 1941 januárjától 1942 áprilisáig terjedő időszakot tárgyaló fejezet bemutatja a kollaboráció kiépülését a bel- és külpolitikában, ugyanakkor érzékletesen jár körbe számos olyan területet, amelyek a hasonló tematikájú kötetekben gyakran csak említés szintjén kapnak helyet. Ezek közül az egyik legérdekesebb a gazdasági kollaboráció. A Vichy központtal berendezkedő új rezsim korporatív jellegű, központilag irányított gazdasági rendszert kívánt létrehozni, amely kiszolgálja a politika igényeit. Ugyanakkor ez részben szükségszerűsügből is fakadt, mivel a fegyverszüneti feltételek értelmében Franciaországnak napi 400 millió – tehát évente 150 milliárd – frankot kellett fizetnie a német megszálló erők fenntartási költségeinek fedezetéül, így a német mezőgazdasági és ipari megrendelések teljesítése azt a célt szolgálta, hogy ez a hatalmas összeg valahonnan előteremthető legyen. Ilyen értelemben a Francia Állam kényszerpályán mozgott, Németország pedig gyakorlatilag ingyen jutott hozzá a háborús gazdaságának fenntartásához szükséges termékekhez. Emellett több mint 1,5 millió francia hadifogoly a háború végéig ingyen dolgozott a Harmadik Birodalom területén, 1,3 millió francia állampolgár pedig a kötelező munkaszolgálat keretében tette ugyanezt. Mivel ez a hatalmas termelőerő és a létrehozott értékek a német gazdaság érdekeit szolgálták, a rövidtávú előnyök ellenére – mint a munkanélküliség csökkenése – a francia gazdaság a háború végére a kifizetetlen megrendelések, az elmaradt beruházások, a háborús pusztítások és a német gyárelszállítások miatt katasztrofális állapotba került, ami jelentősen megnehezítette a háború utáni újrakezdést.

1942 áprilisában újból a németek támogatását élvező Laval került a kormányfői székbe, aki sokkal jobban megfelelt Berlin elképzeléseinek és kész volt minden téren a korábbinál is jobban kiszolgálni a német érdekeket. Ennek keretében megkezdődött a franciaországi – bár nem feltétlenül francia állampolgárságú – zsidók letartóztatása és deportálása Németországba, amelyben a francia rendőri szervek is közreműködtek. A zsidók mellett a rendszer ellenséget látott a szabadkőművesekben és a kommunistákban is, ezért velük szemben is

keményen fellépett. Utóbbiakat annyira veszélyesnek tartották, hogy a Szovjetunió német megtámadása után még katonákat (a Francia Antibolsevik Légio tagjait) is küldtek a kommunista állam elleni harcban való részvételre. A helyzetet tovább bonyolította, hogy a november 8-án meginduló Fáklya hadművelet keretében angolszász csapatok szálltak partra az észak-afrikai francia területeken, amelynek vezetése az éppen ott tartózkodó Darlan irányításával néhány napnyi küzdelem után átállt a szövetségesek oldalára. Ez a lépés német részről maga után vonta a francia fegyverszüneti hadsereg felosztatását és a korábban francia fennhatóság alatt álló déli területek katonai elfoglalását. A szerzőpáros rámutat arra a súlyos és végzetes ellentmondásra, amely Vichy és Berlin álláspontja között fennállt. Míg a francia kormányzat bízott abban, hogy az állami szintre emelt kollaboráció egyfajta szövetségesi helyzetet biztosít Franciaország számára, a német politikai vezetés egy pillanatig sem számolt ezzel a lehetőséggel. Utóbbi egyértelmű – még ha nyilvánosan nem is deklarált – célja Franciaország semlegesítése, majd pedig vazallusi függésbe kényszerítése volt, ahonnan semmifajta veszélyt nem jelenthet Németországra, ugyanakkor viszont kiszolgálhatja annak igényeit. Ebből kifolyólag a francia kollaborációs politika kudarcra volt ítélve.

Ez 1943 és 1944 folyamán a francia fél számára is egyre világosabbá vált, ugyanakkor nagyon nehéz volt letérni a kollaboráció útjáról, amelyet külső és belső szereplők is teljes válszélességgel támogattak. Erre ráébredve Pétain megpróbált egy olyan, saját irányítása alatt álló erőt létrehozni, amely lehetővé tette volna számára a fenti szereplőktől való függetlenedést, ezért alapította meg 1943 elején a Francia Milíciát (*Milice française*), amelynek elméletileg a Francia Állam politikájának támogatása és a rendfenntartás volt a feladata. Tekintettel arra, hogy mindezen feladatok ellátására számos állami szerv létezett, a Milícia egyértelműen Pétain kiűtkeresésének eszköze volt. Ugyanakkor a Joseph Darnand által vezetett szervezet még a marsall elvárásait is messze meghaladta ideológiai téren, mivel egy teljesen totalitáriánus alapon szerveződő politikai-társadalmi rendet kívánt létrehozni Franciaországban, amelynek érdekében vállalta a

konfrontációt a kommunistákkal, gaullistákkal, zsidókkal stb., így rövid időn belül a fegyveres elnyomás szimbólumává vált, amelyet a lakosság jelentős része meggyűlölt, ennek következtében a marsall által rábízott szerepet nem tudta betölteni. Ugyanakkor a németek Laval politikájának támogatására több kollaboráns politikust (mint Joseph Darnand és Marcel Déat) is vezető kormányzati posztokra neveztettek ki, így az általános kiábrándultság ellenére a francia–német együttműködés rendszere stabil maradt.

Az 1944. június 6-án Normandiában meginduló szövetséges partaszállás paradox módon még erősítette is a kollaborációt bizonyos körökben. Miközben megkezdődött az ország fegyveres felszabadítása és az Ellenállás számos helyen felkeléseket robbantott ki, a kollaboráció legelszántabb francia hívei a németek oldalán fogtak fegyvert saját honfitársaik ellen. A Francia Milícia élen járt ezekben a műveletekben, amelyekkel az ellenállók akcióit német segítséggel próbálták megakadályozni, az azokban résztvevőket pedig letartóztatni, rögtönítélő bíróság útján elítélni, majd pedig kivégezni. Ugyanakkor ezzel egyidőben Pétain tárgyalásokat kezdeményezett Charles de Gaulle-lal azért, hogy rábízza a kormányfői posztot, miközben ő továbbra is megőrizte volna államfői hatalmát. A teljesen elhibázott helyzetértékelésből fakadó megkeresést az Ideiglenes Kormány vezetője azonban válaszra sem méltatta. Augusztusra a szövetséges csapatok már Párizs előtt álltak, ezért a radikális kollaboránsok a Milícia tagjaival együtt kelet felé vonultak vissza, Pétain marsallt pedig a németek vitték akarata ellenére Németországba. Miközben a német hadsereg fennhatósága alá rendelt néhány ezer fős francia kontingens a Waffen-SS kötelékében a Vörös Hadsereg ellen harcolt a keleti fronton, az odamenekült politikusok közreműködésével a németországi Sigmaringenben létrehoztak egy emigráns francia kormányt 1944 szeptemberében, amely azonban már nem játszott érdemi szerepet az eseményekben.

Az ország felszabadítása után (sőt már közben) megkezdődött a kollaboránsok felkutatása és számonkérése, amelynek során több ezer politikust, milicistát, tisztviselőt bíróság elé állítottak és elítéltek, sokan pedig a népharagnak estek áldozatul (összesen mintegy

8-10 ezer halottról és mintegy 50 ezer börtönbüntetésről tudnak a kutatók). A háború vége óta eltelt több mint hetven évben több tucat munka látott napvilágot, amely a kollaboráció jelenségét vizsgálta, azonban nagyon kevés volt köztük az olyan, amely ideológiai meggyőződéstől mentesen tette volna ezt meg. A szerzőpáros az utolsó részben tételesen áttekinti ezeket a munkákat, majd pedig értékeli őket ideológiai megközelítésük és tartalmuk alapján.

A részletes jegyzetapparátust, bibliográfiát és névmutatót tartalmazó kötet legnagyobb érdeme a fenti művek tudományos eredményeinek megbízható és magas színvonalú szintetizálása, ugyanakkor viszonylagos hátránya is ebben rejlik, mivel ezekhez az ismeretanyagokhoz önálló kutatások eredményei nem társulnak a szerzők részéről. Mindezzel együtt a téma iránt érdeklődők számára most már rendelkezésre áll egy megbízható összefoglaló munka, mely objektíven adja közre a franciaországi kollaborációra vonatkozó legfontosabb ismereteket.

François Broche – Jean-François Muracciole: Histoire de la collaboration 1940 – 1945. (A kollaboráció története 1940–1945). Tallandier, Paris, 2017. 624 o.

Bene Krisztián

HISTORIOGRÁFIA

A szóbeli történelemkutatás megszületése Jegyzetek egy iskolateremtő tudós, Jan Vansina szakmai pályafutásáról (II. rész)

Vansina elméleti főművéről (1961, 1965) és annak újabb változatáról (1985) már szoltunk. Bár az utóbbival kapcsolatban említenünk kell a következőket: néhány kritikusa ugyanis azt állította róla, elkészítésének oka az volt, hogy Vansina immár pesszimiztikusabbnak érzi a szóbeli történelem kutatásának lehetőségeit, és igyekszik szembenézni annak korlátozott voltával. Némileg jellemző, hogy *Jan Assmann* ezt a második művet és nem a francia (1961) és az angol (1965) alapművet használja elemzéseire (lásd: A kulturális emlékezet, eredeti német nyelvű kiadás: 1992, első magyar nyelvű kiadás: 1999). Más kérdés, hogy e második könyv létrejöttében semmiféle pesszimizmus nem munkált. Inkább arról van szó, hogy Vansina – elhagyva pl. a tudománytörténeti részt – még inkább tankönyvesíteni akarta munkáját. Másrészt az 1976-os olasz kiadás részére készített kiegészítő könyvrész módjára számba akarta venni az elmúlt több mint két (1961–1985 közötti) évtized fejleményeit.

Vansina terepmunka évtizedének másik területét az ugyancsak közép-afrikai Ruanda és Burundi alkották. Ennek a eredményei is számos tanulmányban és néhány monográfiában testesülnek meg. Korai könyve a ruandák történelméről (1962, új kiadása: 2000) mindenképpen realisabb képet ad, mint a hírneves tutszi abbé történelmi könyvei. *Alexis Kagame* társadalom-néprajzi és folklorisztikai szempontból egyébként megkerülhetetlen és rendkívül értékes publikációinak sorában ugyanis két történelmi monográfiát is találunk (1972, 1975), amelyekben elköveti ugyanazt a hibát, mint *Torday Emil*: a ruanda történelmet, amely vélhetően az 1500-as évektől

vehető számba reálisan, ő az V. századig vezeti vissza (Vansina pl. rámutat arra, hogy ez a hatalmas időintervallum abból is származik, hogy igen sok király uralkodásának idejét a ruandai tudós a legtöbb esetben igen nagy mértékben eltúlozta).

Vansina egyébként, mint erre már utaltunk, egy elképzelhetetlenül nagy gyűjtési anyagot is teremtett a ruanda történelmi elbeszélésekből (*ibitéekerezo*): 6 mikrofilmtekercsen egy chicagói archívumban 1973-ban helyezte letétbe a 6000 oldalnyi szöveggyűjtést. Bár tegyük hozzá, az anyag egy részét elemzések kíséretében egy igen terjedelmes közleményben publikálta is (2000). Ugyanígy az általa gyűjtött rundi orális hagyományokat is közzétette (1972), azonban ezeknek a szövegeknek a kapcsán azt fejtegeti, hogy ezek a *történelmi* karakterű elbeszélések lényegében kevés vagy semmilyen valós történelmi adalékkal nem szolgálnak.

Vansinának még számos további jeles művéről kell szót ejtenünk. Azonban most már egyes esetekben csak röviden utalunk a tudományos életmű-épület még nem ismertett oszlopaira. Így még korai korszakában készített egy jeles összefoglalást, bevezetőt Kongó népeinek néprajzába (1966), amelyben mellesleg kísérletet tesz az egyes kulturális körzetek kirajzolására, mint pl. északi szavannák kultúrái, az esőerdők népeinek kultúrái, a déli szavannák kultúrái, a keletkongói pásztorok kultúrái – nem tudjuk nem érzékelní ebben éppen *Leo Frobenius* oly sokat támadott kultúrákör-elméletének hatását, illetve továbbfejlesztésére tett kísérletet (amely mellesleg az amerikai *Alan P. Merriam* és munkatársai egy hasonló korábbi, ugyancsak írásban közzétett javaslatára megy vissza).

Ugyanakkor megírja első olyan művét, amelyben még a XX. században is nagy részben rejtve maradt közép-afrikai történelem feltárását kezdi meg. Nem véletlen, hogy az 1966-ban megjelent *Kingdoms of Savanna* közlésével elnyerte a rangos Herskovits díjat. Egy valamivel későbbi művében (1973) viszont egy nevezetes törzsi állam, a közép-kongói Tio királyság egy évtizedét (1880–1892) dolgozta fel különös alaposággal.

Utolsó, jeles összefoglalásokkal szolgáló korszakában (1990 után) elsőként az 1966-ban megkezdett sort folytatja. *Paths in the Rain-*

forest (1990, francia nyelven: 1991) az afrikai *terra incognita*, az esőerdők (Kamerun, Gabon, Egyenlítői Guinea, Kongó és Angola) népeinek mintegy 3000 évre visszatekintő múltját hozta látás-közelségbe. Méghozzá a nyugati bantuk első településeitől a mezőgazdaság felfedezésén és innovációin, a vasművesség kialakulásán, a politikai formációk és hatalmi központok kialakulásán és virágzásán át az atlanti és rabszolga-kereskedelemig, az esőerdőknek a gyarmati hatalmak által való meghódításáig, és egy életforma pusztulásáig.

Egy jeles és a szakmai érdeklődés középpontjába kerülő műben összegzi a Ruandára és népeire vonatkozó kutatásait, amely előbb franciául (2001), majd angolul (2004) lát napvilágot. Ruanda népeire, a pásztor tutszikra és a bantu földművelő hutukra vonatkozó szakirodalom éppen olyan gazdag, mint mondjuk a ghánai ashantik régies világát feltáró publikációs anyag. Nem véletlen tehát, hogy az újkori politikában is oly sajnálatos figyelmet keltő (lásd az 1994-es tutszi holokausztot) ország régi történelme ilyen sokféle tanulsággal szolgál.

Utolsó nagyobb áttekintésre törekvő munkája (How Societies are Born, 2004) ismét a közép-nyugat-afrikai népek régi történelmének témakörébe vezet: az egyes társadalmak születésének folyamatát vizsgálja, igyekszik kinyomozni, szokásos módon komplex módszerrel, felhasználva mind az írásbeli, mind a szóbeli, mind a nyelvészeti, régészeti és történelmi földrajzi adatokat.

Külön ki kell emelnünk viszont bizonyos részletességgel az ismertett művek sorában Vansina *afrikai művészettörténetét* (1984), amely éppen arra figyelmeztet, hogy még nem ismerjük eléggé ahhoz e sokrétű művészeti produkciót, hogy történetet írjunk róla, bár ugyanakkor egy sor történelmi szemponttal gazdagítja az ismereteinket. Bevezetőjéből idézzük a következő sorokat:

„Milyen gyakran látják az afrikai művészet alkotásait úgy, mintha a semmiből jöttek volna, mintha nem kérdeznék meg, hol és mikor jöttek létre? Mi több, ma a legtöbb kommentár csak etnográfiai kontextussal vagy párhuzamokkal, a formával foglalkozik. Ezek gyakran pedig mennyire hibásak és sekélyek is maradnak! Mégis, a művészettörténet aggályai, céljai és eszközei kezdenek feltűnni az afrikai művészet ta-

nulmányozásában, bár félénken, mint az első krókuszok a téli időszak elmúltával. És mégis a történelmi környezet tudatossága át kell, hogy terjedjen a művészetre vonatkozó összes kutatásra, ha a művészet egyáltalán értelmezésre szorul. Minden mestermű időtlen, mivel csak elfogja (foglyul ejti) saját (születése) idejének múlékony szellemét. Ez a könyv ezt a meggyőződést akarja megerősíteni.” (VIII.)

Vansina elméleti felvetései szerint e témakörből Afrika fele kizáródik, mivel az észak-afrikai művészet a mediterráneumhoz, a keresztény és iszlám művészethez kötődik. Míg a kelet- és dél-afrikai régióban a szobrászat nem fejlett, és ezt a területet többnyire mellőzik a kutatók. Mint említettük, szerinte afrikai művészettörténetet írni még korai, nincs elég ismeret, anyag, előmunkálat hozzá, és ráadásul vannak, akik egyszerűen allergiások arra, ami az afrikai művészettörténeti megközelítést illeti. Vansina történeti szempontokat is felvet az esztétikaiak mellett, bár az utóbbi látszik megítélése szerint egyetemes megközelítési módnak. Ami a műfajokat illeti, közösségi építéset, szobrászat, festéset, rajzolást, legyen figuratív, stilizált vagy díszítő jellegű, sorolható témakörünkbe.

Ami a tudománytörténeti áttekintést illeti, a XIX. század utolsó évtizedeiben kezdik az európai múzeumok gyűjteni és katalogizálni a tárgyakat. Az afrikai művészet értékeinek a felismerése 1905-ben kezdődik, amikor a francia avant-gardista művészek a hagyományos afrikai formák felé fordultak, majd 1915-ben megjelent *Carl Einstein* nevezetes *Néger szobrászat* című műve. A kulturális antropológia 1925 után kezdi felderíteni az afrikai művészetet, történeti vonatkozásaiban is. 1945 után egyfajta specializálódás is kezdődik. 1956 után a régészek is megkezdik munkájukat. A történeti szempont azonban nagyon nehezen kezd gyökeret verni, és máig nehezen érvényesül. A múlt (XX.) század második felében a tárgy-kereskedelem aztán igen nagy figyelmet keltett az afrikai művészet iránt.

Vansina ezek után a következő témaköröket feszegeti: a társadalom, mint a művészetek szülőanyja – tárgy és társadalom, használat, patronálás (közösségi támogatók és használók várják a műveket a készítőkről), társadalmi összefüggések és funkciók (maszkok nagy közösségi táncos ünnepek, beavatás során – az ős szobrocska betegséggyógyító

bájoláshoz szolgál, – ős szobrocskák kerülnek a csomagok vagy kosarak tetejére, mint relikviák), – művészek és műhelyek, – a művészet funkciója (fontos rész): a kutatók a művészi tárgyakat a társadalmi kapcsolatrendszer kikristályosodásának, a társadalmi kommunikáció eszközének tekintik. A művészet kifejezhet erőt, státuszt, egészséget, kihívást. A funkció azonban különbözik a használattól vagy a céltől, mint egy hatás kifejeződése. A faragott temetési karó (midzshikenda, Kenya) *használat*a: jelöli a sírt, *célja*: emlékeztet az ősökre, *funkciója* viszont erősíteni a fiatalokban az ősök tiszteletét (őskultusz). Adott esetben a tárgyak mögött rejlő szimbolizmus felderítése igen nehéz. Jellemző helyzet: egy kuba férfi egyszer váratlanul találkozott egy „természet-szellemmel” (mondjuk bozót-szellem!) a folyó közelében kora reggel. Leírta őt részletesen, amikor társaihoz visszatért. És ez a trickster figura váltotta ki a *bwoom* maszk létrejöttét, a természet-szellem ábrázolását. Nem kétséges, hogy akik nem kételkednek az ilyen szellemek létezésében, azok *tudják*, hogyan néz ki egy ilyen szellem. Olyasmi ez, mint ahogyan Nyugaton az ördögöt *látják*...

Két önéletrajzi jellegű mű bemutatását hagytuk ismertetésünk végére. Az egyik (1994) Vansina szakmai önéletrajzát tartalmazza. A gazdag eredményeket, mi több, egy iskolateremtést is maga mögött bíró nemzetközi hírű tudós különös alapossággal tárja fel szellemi fejlődésének útját, számos példaképül szolgáló idősebb kollégával, illetve kutatótárssal való együttgondolkodás vagy együttműködés, különféle nemzetközi találkozók, hatások és tagadások, meghaladások és viták emlékét. A könyv – talán a szerző szándéka ellenére vagy mentén – a humán típusú, történelmi-társadalomelméleti irányultságú tudományos munka mibenlétéről is tanulságos adalékokkal szolgál.

Vansina utolsó könyve (2014) nem afrikai témájú. A belga katolikus családból érkező tudós e művében gyermekkorának, kora ifjúságának éveit, családi, emberi környezetét, az átélt (világháború előtti és utáni) történelmi eseményeket idézi fel, ugyancsak történész módjára, amennyiben személyes vallomásain is átsüt az események folyamatára szegeződő figyelem.

Összegezve az elmondottakat, megítélésünk szerint Vansina és tanítványai, tegnapi és mai követői – és már nemcsak Európában vagy Afrikában – egy olyan eszköztárhoz juttatták a nemzetközi kutatói közösséget, amely egyrészt a legkörültekintőbb vizsgálatok elvégzésére is módot ad. Másrészt a szóbeli történelemkutatás eredményei nyomán népek sora (és ebből Afrikában azután igazán bőven van) képes megteremteni a maga történelmi (nemzeti?) önismeretét és önazonosság tudatát. Ez pedig akkor is figyelemre méltó teljesítmény, ha a következő évtizedekben az írásnélküliség szép lassan a múlt kellektárába kerül, és amint az ún. népi kultúra, a szóbeli történelem is már csak az írott vagy vizuális eszközök jóvoltából idézhető majd fel, mivel e kulturális régiségek rég eltávozott tudói, képviselői, hordozói már csak a feneketlen múlt múzeumi archívumaiból hívhatók előnk.

Biernaczky Szilárd

Bibliográfia

Jan Vansina további műveinek jegyzéke

- 1961 *De la tradition orale. Essai de méthode historique*. Tervuren, Musée Royal de l’Afrique Centrale, Annales 21, 179. pp. (angol fordítás, 1965, spanyol, 1966, olasz, új fejezettel 1976, arab, 1981, magyar 1984, új angol fordítás, 1972, svéd, lengyel és orosz rövidített kiadás, orosz 2004, kínai 2006). (Magyar nyelven: megjelenőben, 2019, Érd, Mundus Novus Könyvek)
- 1962 *L’évolution du royaume rwanda des origines à 1900*, Bruxelles, Académie royale des sciences d’Outre-Mer, 101 pp. (Classe des sciences morales et politiques, NS 26, 2).
- 1965 *Les anciens royaumes de la savane: les États des savanes méridionales de l’Afrique centrale des origines à l’occupation coloniale*, Léopoldville, Institut de recherches économiques et sociales, 250 o.
- 1966 *Kingdoms of the Savanna. A History of the Central African States until European Occupation*, Madison, University of Wisconsin Press, 354 pp. (Herskovits Prize, African Studies Association, 1966)
- 1966 *Introduction à l’ethnographie du Congo*, Kinshasa / Bruxelles, 228 o.
- 1972 *La légende du passé: traditions orales du Burundi*, Tervuren, Musée Royal de l’Afrique Centrale, 257 pp. + 11 maps (Annales du MRCB, Archives 16)

- 1973 *The Tio Kingdom of the Middle Congo: 1880–1892*, London, Oxford University Press for International African Institute, 586 pp.
- 1973 *Ibitékerezo: the Historical Narratives from Rwanda*, Chicago, CAMP, c. 6000 pages, 6 reels.
- 1984 *Art History in Africa. An Introduction to Method*, Harlow–London, Longman, 248 o.
- 1985 *Oral Tradition as History*, Madison, University of Wisconsin Press, 256 o. (részben orosz fordítás)
- 1990 *Paths in the Rainforests: Toward a History of Political Tradition in Equatorial Africa*, Madison, University of Wisconsin Press, 448 o.
- 1991 *Sur les sentiers du passé en forêt. Les cheminements de la tradition politique ancienne de l'Afrique équatoriale*, trad. Martial Treslin, Mbandaka – Louvain-la-Neuve, UCL et Centre Aequatoria, xvi + 407 o. (az előző mű francia fordítása).
- 1994 *Living with Africa*, Madison, University of Wisconsin Press, 328 o.
- 2000 Historical Tales (Ibitékerezo) and the History of Rwanda, *History in Africa*, 27, 375–514. o.
- 2001 *Le royaume nyiginya au Rwanda ancien*, Paris, Karthala, 289 o. (angol fordítás, 2004)
- 2004 *Antecedents to Modern Rwanda. The Nyiginya Kingdom*, Madison, Wisc., The University of Wisconsin Press, 354 o.
- 2004 *How Societies are Born: Governance in West Central Africa before 1600*, Charlottesville and London, University of Virginia Press, 325 o.
- 2010 *Being Colonized. The Kuba experience in Congo 1880-1960*, Madison, University of Wisconsin Press, 344 o.
- 2014 *“Through the Day, Through the Night: A Flemish Belgian boyhood and World War II. 1933-1951*, Madison, University of Wisconsin Press, 320 o.

Idézett és felhasznált művek

ASSMANN, Jan

- 1992 *Das Kulturelle Gedächtnis*, München, Verlag C. H. Beck (magyarul: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*, 1999, Budapest, Atlantisz Könyvkiadó, 325 o.)

BIERNACZKY, János

- 2002 *Frobenius-kommentárok*. Megjegyzések Leo Frobenius 1933-ban megjelent *Kulturgeschichte Afrikas* című műve magyar fordításához, Budapest, Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 189 o.

FROBENIUS, Leo

- 1933 *Kulturgeschichte Afrikas. Prolegomena zu einer historischen Gestaltlehre*, Zürich, Phaidon, 652 o., illetve index.

HENIGE, David

- 1982 *Oral Historiography*, London – New York – Lagos, Longman, 150 o.

- KAGAME, Alexis
 1951 *La poésie dynastique au Rwanda*, Bruxelles, Institut Royal Colonial Belge, 240 o. (IRCB Mémoires, Tome XXII, fasc. 1).
 1956 *La philosophie bantu-rwandaise de l'être*, Bruxelles, ARSC, 448 o. (ARSC, Classe des Sc. mor et pol., N.S., XII, 1).
 1972 *Un abrégé de l'ethno-histoire du Rwanda*, Butare, Editions Universitaires du Rwanda, 286 o.
 1975 *Un abrégé de l'histoire du Rwanda de 1853 à 1972*, Butare, Editions Universitaires du Rwanda, 544 o. (*Muntu – Libreville – 4*)
 MERRIAM, Alan P. (with James M. Brouwer, Paula Foster, Grace Ramke and Kathleen Sparshott)
 1959 The Concept of Culture Clusters Applied to the Belgian Congo, *Southwestern Journal of Anthropology*, Vol. 15, No. 4, Winter, 373–395. o.
 MICHELET, Jules
 1847 *Historie de la Révolution Française*, 2. kötet, Paris.
 THOMPSON, Paul
 1978 *The Voice of the Past. Oral History*, Oxford, Oxford University Press, 257 o.
 TORDAY, Emil – JOYCE, Thomas Athol
 1911 *Notes ethnographiques sur les peuples communément appelés Bakuba, ainsi que sur les peuplades apparentées: Les Bushongo*, Bruxelles, Ministère des Colonies, pp 290 + 2 t. (Musée du Congo Belge. Annales D. Ethnographie, Anthropologie, Ser. 3.. Vol. 2/1.)
 VANSINA, Jan
 2015 Oral Tradition Revisited, in: B. WALLNER Erika szerk.: *Afrikakutatás Magyarországon – Első kötet*. A 70 éves Biernaczky Szilárd Afrika Barátság-könyve, Érd, Mundus Novus Könyvek, 27–36. o.
 VANSINA, Jan – MAUNY, R. – THOMAS, V. ed.
 1964 (ed. with.) *The Historian in Tropical Africa*, London, International African Institute, ix + 428 o.

A keleti katolikus egyházak a nagyvilágban egykor és ma

Nemcsak talán, hanem minden bizonnyal sosem volt még olyan aktualitása a keleti katolikus egyházak objektív, precíz, részletes bemutatásának, mint napjainkban, amikor a kereszténység bölcsőjét képező keleti területekről kénytelenek elmenekülni – hitüket megtartva, rítusukat a nyugati világ veszélyeinek kitéve, de életüket mentve – az emberek. Ahol keleti szertartású keresztények milliói éltek, most alig néhány tízezren lézengenek, a Jézus Krisztusba vetett hitük miatt állandó életveszély közepette. Félő, hogy ha a világban nem lesz – sürgősen! – egységes fellépés eme modern keresztényüldözés ellen, már csak könyvekből fogjuk ismerni az ősi keleti egyházaknak nemcsak történeti múltját, hanem jelenét, rítusának az egyetemes egyházat gazdagító örökségét. Nagy örömünkre szolgált tehát, amikor hittudományi főiskolánk könyvtárába megérkezett az impozáns, de meglehetősen drága (160 euróért vásárolt) három kötet.

A felvázolt kontextusban kimagasló jelentőségű ténynek mondható, hogy a katolikus egyház legfőbb szerve, a Vatikán megjelentette a most bemutatandó részletes ismertetőt a keleti katolikus egyházakról. Persze, szándéka nem korhoz és korszellemhez kötődő (bár van aktualitása); sokkal inkább objektív. Ugyanis egy publikációs folyamat egyik állomásáról van szó.

Most több mint negyven esztendő eltelte után jelent meg újra (2017-ben) a keleti katolikus egyházakat bemutató tekintélyes mű. Ez már az ötödik kiadása. Ugyanis először 1929-ben adta ki a Vatikán,¹ majd rövid idő elteltével 1932-ben jelent meg;² hosszabb idő telt el

1 Statistica con cenni storici della gerarchia e dei fedeli di rito orientale, Szerk.: Sacra Congregazione Orientale: Città del Vaticano, Tipografia Poliglotta Vaticana, 1929.

2 Statistica con cenni storici della gerarchia e dei fedeli di rito orientale, Szerk.: Sacra Congregazione Orientale: Città del Vaticano, Tipografia Poliglotta Vaticana, 1932. 576 o.

az 1962-es megjelenésig,³ illetve az 1974-es kiadásig.⁴ Legújabbban is a Keleti Katolikus Egyházak Kongregációja (röviden és ismertebb nevén: Keleti Kongregáció) adta ki. Egyre bővülő terjedelemmel, egyre bővülő tartalommal, egyre több adattal és illusztrációval láttak napvilágot az egymás utáni kiadások. Ez a legutóbbi pedig három impozáns kötetet ölel magába, ezerkétszáz oldalt is meghaladó terjedelemben. Az első két kötet közli a ténybeli adatokat, míg a harmadik a maga 244 lapjával (!) a különböző mutatókat tartalmazza.

Magához a tekintélyes műhöz méltó könyvbemutatót tartottak Rómában, 2017. június 25-én, amelyen aktív közreműködőként vett részt *Leonardo Sandri* bíboros, a Keleti Kongregáció prefektusa, *Gianpaolo Rigotti*, a könyv szerkesztő bizottságának titkára, *Antoine Kerhuel* jezsuita titkár és *Andrea Riccardi* történész. Mindegyikük a saját szemszögéből beszélt a jelentős műről, majd *Cyril Vasil'* érsek,⁵ a Keleti Kongregáció titkára foglalta össze mindnyájuk elhangzott mondanivalóját.

A könyv egyértelmű és világos választ ad azokra a kérdésekre, hogy kik a keleti keresztények és melyek a keleti keresztény egyházak. Ez utóbbi téma különösen is fontos, hiszen azok tagjai teljes közösségben élnek Róma egyházával és annak püspökével, a mindenkori pápával. Rítusukban azonban (és bizonyos mértékben a fegyelmi rendjükben is) eltérnek a nyugati, vagyis latin rítustól, ez különbözteti meg őket egymástól, egyben színessé téve az egyetemes egyház palettáját. Három kötetünk éppen ezeket mutatja be. Anyagát történelmi, földrajzi és kormányzási (vagyis adminisztratív) területeken tárgyalja.

A Keleti Kongregációnak nem burkolt szándéka ezzel a könyvvel kapcsolatban az, hogy az általa nyújtott sok ismereten keresztül oktassa, nevelje, formálja az olvasóit. Nagy szükség van erre, mert a nyugati világban általában keveset tudnak a keleti katolikus egyházakról. Az is igaz viszont, hogy sokszor még maguk ezen egyházak, illetve tagjaik is rászorulnak a bővebb ismeretek megszerzésére.

3 Oriente cattolico. Cenni storici e statistiche, Szerk.: Sacra Congregazione per la Chiesa Orientale: Città del Vaticano, 1962. IX + 812 o.

4 Oriente cattolico. Cenni storici e statistiche, Szerk.: Sacra Congregazione per le Chiese Orientali: Città del Vaticano, 1974. quarta edizione, XI + 857 o.

5 Cyril Vasil' szlovákiai származású görög katolikus pap.

Szándéka továbbá a kongregációnak, hogy ne csak a szorosan vett egyházi környezetre hasson, hanem azon túl is. Ismeretek tárházát kívánja felajánlani főiskolák, egyetemek, kutatási intézmények hallgatóinak, oktatóinak éppúgy, mint tudósoknak. Törekvése, hogy a műből kapott egzakt ismeretek alapján le tudják győzni a keleti egyházakról eddig kialakított sztereotípiákat, túllépve akár a közhelyeken is, sőt azokon az elgondolásokon, amelyek a keleti egyházakról akár szándékolt megtévesztésből, akár félreértésekből jutottak el hozzánk. Mindezekon túl az is fontos és határozott célkitűzés a könyvvel kapcsolatban, hogy a nyugati, latin egyház tagjai jobban megismerjék a keresztény Keletet, annak teológiai történelmi, liturgikus, lelki, kánonjogi és művészeti hagyományát, örökségét. Mindazt, amivel az egyetemes egyház egészének nagy mozaikját színesíthetik.

Természetesen egy ilyen hatalmas munka létrehozását nem lehetett egy személyre bízni. A kongregáció a saját szakterületükön kimagasló tudósokból bizottságot állított össze, akik maguk is komoly tanulmányokkal járultak hozzá a mű anyagához. Mellette azonban azon is dolgoztak, hogy az egyes helyi keleti katolikus egyházakból felkért tudós és szakértő szerzők írásait koordinálják, végső formába öntsék, illetve a legújabb adatokkal frissítsék.

A mostani ötödik kiadással nagy változás állt be az *Oriente Cattolico* sorozatában. Amellett, hogy nagyon igényes, minden szellemi és lelki igényt kielégítő nyomdai változatban jelent meg, a Keleti Kongregáció „szövetkezett” a Valore Italiano kiadóval, és így a művet nemcsak nyomtatott formában, hanem digitális formában is hozzáférhetővé tette.⁶ Egy további jelentős lépést is elterveztek vele kapcsolatban, mégpedig azt, hogy – most elsőként – angol nyelvre is lefordítják, és könyv formájában meg is jelentetik.

Ha belelapozunk a három kötet tartalomjegyzékébe, egy apró zavaró körülménnyel találkozunk. Ugyanis mind a három kötetben ugyanazt a tartalomjegyzéket találjuk. Amikor pedig az olvasó az első kötetben keresi a megadott oldalszámot, lehetséges, hogy a második vagy a harmadik kötetben fogja megtalálni. Közben pedig meglepődve tapasztalja, hogy az oldalszámok nem kezdődnek újra

⁶ Lásd <https://www.orientecattolico.com>.

az egyes kötetekben. A magyarázatot valószínűleg a mű terjedelmében lehet megtalálni: egy kötetbe nem fért volna bele az anyaga. Viszont az oldalszámokat talán lehetett volna újramezírozni. – Ez az apró kritikai észrevétel azonban a legkisebb mértékben sem akarja a mű értékét csökkenteni.

Könyvünk azokról a mintegy húszmillió hívőt magukba foglaló keleti egyházakról igyekszik kimerítő ismeretet nyújtani, amelyek – mint már szó volt róla – teljes közösségben élnek a római pápával. Mint ismeretes, az 1054-ben történt nagy egyházszakadás után az 1438/39-es Ferrara-Firenzei Zsinaton kezdődött az uniók sora. Ezek folyamán az ortodox egyházak egy része visszatért a katolikus egyház kebelébe. A könyv éppen őrölk szol. A magyar görög katolikus egyház 1646-ban Ungváron lépett unióra Rómával.⁷

A csaknem ezer oldalt kitevő két kötethez a tudós szerkesztő bizottság egy harmadikat is tervezett a kilenc nagy részből álló, negyvenhárom fejezetre osztott műben való könnyebb eligazodást elősegítendő. Ez az index – ami maga is négy részből áll (részletes, geográfiai, illusztrációs, általános részből) – olyan hasznos munkaeszköz, amelynek segítségével könnyen rá lehet találni a keresett témára, hogy a lehető legpontosabb ismereteket szerezhessük az egyes keleti katolikus egyházak történelméről éppúgy, mint a jelen helyzetéről. Nem felesleges tehát a harmadik kötet!

Sorra véve a könyv kilenc nagy egységét, logikus felépítést találhatunk benne.

Az első, *bevezető rész* hét fejezetre oszlik, amely általános ismereteket nyújt a keleti katolikus egyházakról. Először a keresztény Kelet és Róma viszonyáról tárgyal a XVI. és XX. század közötti időszakban, másodszerre bemutatja a keresztény Kelet liturgikus örökségét, majd harmadszerre ezen egyházak kategóriáit, megadva az értelmezésüket is (pátriárkai, nagyérseki, metropolitai és egyéb „*sui iuris*”, vagyis „saját jogú” egyházak). Ez a kategorizálás fon-

⁷ Itt érdemes megemlíteni, hogy a jelen írás szerzője örömmel vállalkozott a tekintélyes mű bemutatására annál is inkább, mert maga is a szerzők között van. A történelmi igazsághoz tartozik azonban az is, hogy az egy évtizede készített tanulmányát azóta átdolgozták, napra készre tették; az alapot azonban mégis ő szolgáltatta a magyar görög katolikus egyház bemutatásához a Keleti Kongregáció akkori titkáranak, *Miroslav Marusyn* érseknek a felkérésére.

tos a könyv további nagy részei tartalmának szempontjából (2–6. egység). Utána külön tárgyal az 1990. október 18-án életbe lépett „keleti katolikus egyházak törvénykönyvéről”,⁸ illetve ezzel kapcsolatban az ökumenikus feladatokról és kötelezettségekről. Ötödikként bemutatja a Keleti Kongregációt, amely éppen a keleti katolikus egyházak segítésére jött létre 1917-ben, amikor elkezdődött az elnyomatásuk. A hatodik rész azt mutatja be, hogy a II. Vatikáni Zsinat milyen új szempontokat és feladatokat hozott a Keleti Kongregáció történetében. Végül a kongregációnak az utóbbi évtizedekben végzett tevékenységét részletezi ez az első nagy rész.

A könyv következő, második nagy egységében a *pátriárkai egyházak* bemutatása történik meg. Elkezdődik az a szerkezeti felépítés, amely a hat fejezetben nagyjából egységes képet mutat. Ugyanis egymás után kerül sorra a kopt, a szír, a görög-melkita, a szír-maronita, a káld és az örmény katolikus egyház. Ám mindegyik úgy, hogy a bőséges és részletes történeti részt követi az adott egyház szerkezeti felépítése, majd a papnevelési és a szerzetesképzési rész. Mindezt átítatja a saját hagyományhoz való hűség, bár éppen a legsajátosabb karakterisztikumról, a liturgiáról nem esik itt szó. Meg kell jegyezni azonban, hogy a szerkesztők nem hagytak maguk után hiányosságot. Ugyanis erről a témáról külön fejezet található a könyv első nagy, bevezető részének második fejezetében. Itt „a keresztény Kelet liturgikus öröksége” cím alatt található az egyes rítusok részletezése, mégpedig tekintélyes terjedelemben.

A harmadik egység a *nagyérseki egyházakról* szól. Négy ilyen egyház kap ebben helyet. Az ukrán görög katolikus egyház a legnépesebb ezek közül, mintegy négy és fél millió hívővel. A történeti részben helyet kap a világban való elterjedtségük is, illetve ezt követően a szerzetesi és lelkeségi rész bemutatása. A szír-malabár nagyérseki egyház leírását gazdagabbá teszi a viszonylag bő liturgikus rész (íme, itt ez is szerepel), valamint a lelkeség ecsetelése. A szír-malabár egyház bemutatása hasonló. Végül a romániai görög katolikus nagyérseki egyház ismertetése zárja ezt a részt, ami meglehetősen bőséges, és a 2005-ben történt nagyérseki rangra való emeléssel fejeződik be.

8 Magyar fordítása hittudományi főiskolánk gondozásában jelent meg a *Collectanea Athanasiana* sorozatban: *A keleti egyházak kánonjainak törvénykönyve*, Nyíregyháza 2012.

Következik a könyvben a *metropolitai* egyházak bemutatása. Ebben a negyedik részben szintén négy ilyen egyház kerül sorra: Etiópia és Eritrea keleti katolikus egyházai (metropolitaiak 2015 óta), az amerikai rutén katolikus egyház (metropolitai 1995 óta), a szlovák görög katolikus egyház (metropolitai 2008 óta), és végül örömmel fedezhetjük fel magunkat: a magyar görög katolikus egyház bemutatásában (metropolitai 2015 óta). Érdekességként fedezhetjük fel, hogy a statisztikai-geográfiai rövid részben semmi utalás nem található a külföldön élő magyar görög katolikusokra vonatkozóan. Csupán annyi olvasható itt, hogy a 2017-es adat szerint 262 484 hívőnk van, és csak Magyarország területét jelzi híveink lelőhelyeként, csupán a hajdúdorogi (debreceni), a miskolci és a nyíregyházi egyházmegyét felsorolva. A fejezethez csatlakozó térkép is csak Magyarországot mutatja. Pedig valójában Kárpátalján, a Felvidéken és a jelenlegi román területen is létezik egy-egy magyar görög katolikus esperesség.

Az ötödik rész az *egyházmegyéket és apostoli exarchátusokat* tárgyalja kilenc fejezetben: előbb az olaszországi italo-albán, horvátországi krizseváci (körösi), az ukrainai munkácsi egyházmegyéket. Ezt követi a bulgáriai szófiai, a törökországi görög, a macedón, a csehországi és a szerbiai apostoli exarchátusok leírása. Végül sajátos részként kap helyet a grottaferratai monostoré, ahol görög katolikus szerzetesek élnek.

A hatodik részben kapnak helyet a *saját hierarchia nélküli* keleti katolikus egyházak: az oroszországi és harbini apostoli exarchátus. Utána részletes felsorolás következik azokról az ordinariátusokról, amelyeknek nincs szervezeti formájuk saját egyházfővel. Beloruszlia, illetve a dél-albániai apostoli adminisztratúra bemutatása zárja a sort.

Egy meglehetősen terjedelmes, csaknem száz oldalt kitevő rész tárgyalja a könyvben a *latin egyház és a Keleti Kongregáció kapcsolátát*. Olyan nyugati egyházakról van szó, amelyek keleti területeken fekszenek, és így a kongregáció illetékességi körébe tartoznak. A történet 1938-ra nyúlik vissza, amikor XI. Piusz pápa a „Sancta Dei Ecclesia” kezdetű apostoli levelével a Keleti Kongregáció joghatósága alá helyezte azon területek latin és keleti katolikus híve-

it, amelyek az ősi négy pátriárkátus területét alkották (Alexandria, Antiochia, Konstantinápoly, Jeruzsálem). Mára ez jelentősen kibővült, mert Egyiptom, Eritrea, Etiópia, Bulgária, Ciprus, Görögország, Irán, Irak, Libanon, Szíria, Palesztina és Törökország területe is ide tartozik.

A nyolcadik nagy rész három fejezetben tárja elő a keleti egyházak segítésére szolgáló *intézményeket*. Kilenc oktatási-nevelési intézménnyel kezdődik a felsorolás, amelyeknek székhelye Rómában van. Ékes bizonyítéka ez annak, hogy maga Róma a teljes egyház egyetemességének a képét hordozza, melyben a keleti egyházak a maguk színességével jelentős szerepet kapnak. Az Apostoli Szentszék gondoskodni kíván a papnövendékek, papok, szerzetesek, világiak szellemi-lelki képzéséről. Az említett kilenc pápai kollégium (görög, maronita, örmény, etióp, orosz, ukrán és a további három) a Keleti Kongregáció felügyelete alatt működik. Az ott élő növendékek a saját keleti hagyományuk szerinti emberi, szellemi, lelki, liturgikus és kulturális nevelést kapják meg. – Ezek tárgyalása után a könyv a nagyvilágban lévő (összesen negyvenkilenc) kulturális intézménnyel folytatódik. Ismét örömmel fedezhetjük fel ebben (a harminchetedik fejezetben) a mi magyar intézményünket: a nyíregyházi Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola bemutatását, ahol még a tudományos folyóirataink felsorolásának is örvendhetünk. Végül a világban lévő huszonnégy olyan szervezetet sorol fel, illetve mutat be a könyv, amelyeknek célja a keleti katolikus egyházak megsegítése.

A záró nagy rész, a kilencedik, a keleti keresztények *Rómában való jelenlétét* mutatja be. Az első fejezet a keleti katolikus kultushelyeket (templomokat) tárgyalja, a második a keleti szerzetesség és a keleti művészet itteni jelenlétéről szól, míg a harmadik a Keleti Kongregáció ikonográfiai örökségét mutatja be egy komoly tanulmányban.

Könyvünket negyvenkilenc színes tábla teszi teljessé, újdonságot hozva a mű kiadásának sorozatába. Bemutatják, hogy a keleti egyházak milyen nagy mértékben jelen vannak Rómában. Ugyancsak ezt teszi a keleti egyházak kéziratának, kódexeinek, könyvészeti

értékeinek a felsorolása, amelyek nemcsak a Vatikánban, hanem a különböző pápai intézményekben kapnak helyet.

Óhatatlanul is felmerül a kérdés, hogy a Pápai Keleti Intézet professzora, *Farrugia* jezsuita atya által összeállított szintén olasz nyelvű, hatalmas terjedelmű enciklopédikus szótár⁹ milyen viszonyban áll a Keleti Kongregáció által kiadott három kötetes könyvvel. A számtalan szempont közül hármat különösen érdemes kiemelni. Az egyik a műfaj. Az enciklopédiában címszavak alá tartozik a mondanivaló. Olyan címszavak ezek, amelyek az egyházi élet minden területét felölelik, még akkor is, ha csak a keleti egyházakról van szó. Az *Oriente Cattolico* műfaja más: a történeti bemutatás adja a vezérfonalat az egyes keleti egyházakra vonatkozóan. A másik szempont a tematika. Minden keleti katolikus egyházat történelmi szempontból tárgyal ez az új mű, míg az előbbi a lehető legtöbb szempontot igyekszik figyelembe venni. A harmadik szempontot a szerzői csapat jelenti. A vatikáni kiadáshoz lényegesen kevesebb szerzőt kértek fel, mint azt *Farrugia* professzor tette, ám azok felkérése – és nyilván kontrollálása is – magasabb, vatikáni, kongregációs, nem pedig egyetemi, illetve intézményi szinten történt. Mindezek megállapítása mellett azt kell mondanunk, hogy a két mű kiegészíti egymást, és nagy haszonnal forgathatóak mindkettőnek a lapjai. Ha szabad megállapítani, a professzor könyve kiegészíti ezt a tekintélyes, három kötetes munkát.

A mű megjelentésének számtalan indoka közül *Sandri* bíboros hármat emel ki az *Oriente Cattolico*-hoz írt bevezetőjében. Első helyen említi azt a vágyát, hogy az emberek megismerjék, megbecsüljék és megszeressék a római Apostoli Szentszékkal teljes közösségben élő keleti katolikus egyházakat. Megállapítja, hogy „sajnálatos módon csak nagyon kevésbé ismert a világban a keleti katolikus egyházak gazdag sokszínűsége”. Másodsorban azt a kívánságát fejezi ki, hogy a könyv megjelentetésével olyan munkaeszközt sikerüljön az olvasók kezébe adni, amely tovább segíti a szakértőket a keleti katolikus egyházak pontosabb és tudományos

9 E. G. *Farrugia* (a cura di): *Dizionario enciclipedico dell’Oriente Cristiano*, (A keresztény Kelet enciklopédikus szótára), Roma, 2000. XVI + 830 old. + 24 térkép. – Bemutatását lásd *Ivancsó István*: „Új enciklopédikus szótár a keresztény Keletről”, *Klió* 3 (2001) 7–11.

szintű megismerésében. Tudatában van azonban annak is, hogy egyre jobban pontosítani lehet, és folyamatosan naprakésszé kell tenni az ismereteket. Harmadikként ajándéknak szánja a művet a keresztény Kelet katolikus és ortodox egyházainak, valamint emlékül a számtalan vértanúnak és hitvallónak. Megemlíti, hogy 2000-ben, a jubileumi év kapcsán a Keleti Kongregáció szervezett egy konferenciát a XX. századi „hit és a vértanúság” témájában, amelynek az anyaga önálló kötetben jelent meg.¹⁰ Mintha az ott elhangzottak kelnének életre sok esetben napjainkban, a „modern keresztényüldözés” idején. A 2017-ben centenáriumát ünneplő kongregáció jelen kiadványa az Istenbe vetett bizalom jele a jövőt tekintve, valamint erős ösztönzés arra, hogy az ember soha ne veszítse el a reményét. A mű centenáriumi megjelentetése jogos alkalmat szolgáltat arra, hogy „a dicsőséges, de ugyanakkor fájdalmas múltnak” emléket állítson. Egyben hálaadásra is készít az eddig megtett útért. Mindezt teszi „annak teljes tudatában, hogy a keleti katolikus egyházakat az idők folyamán egyszerre hídnak és küszöbnek tekintették”.

Valójában nem is az számít, hogy minek tartják a nyugati katolikus vagy az ortodox világban a keleti katolikus egyházakat, hanem az, hogy ők minek tartják saját magukat. Fontos az önazonosságuk, teljes identitásuk minél mélyebb és teljesebb megismerése, hogy igazán értékelni tudják önmagukat. Ez a mű pedig a legátfogóbb alapot szolgáltatja hozzá. Ugyanakkor a nyugati és ortodox világ számára is értékes.

Végezetül érdemes idehozni a kötetet szerkesztő Rigotti atyának a Keleti Kongregáció levéltárában talált egyik iratából való idézetét, amely 1946-ból származik, és amely jelentős részében a ma üldözött keleti egyházakra is vonatkozik: „A sajtó hallgat, és csak kevés dolog lehet megismerni. Csak annyit lehet tudni, hogy a többség ellen-

10 Fede e martirio. Le Chiese orientali cattoliche nell’Europa del Novecento. Atti del Convegno di storia ecclesiastica contemporanea (Città del Vaticano, 22–24 ottobre 1998) [Hit és vértanúság. A keleti katolikus egyházak a huszadik századi Európában. A jelenkori egyháztörténeti konferencia előadásai (Vatikánváros, 1998. október 22–24.), Congregazione per le Chiese Orientali: Città del Vaticano, 2003. – Azt itt tartott előadás szövegét lásd Ivancsó István: „La Chiesa greco-cattolica ungherese”, uo., 221–238.

állt és ellenáll az elnyomásnak. Ősi és mindig új történet: a katolikusokat mindig szenvedésre ítélik, ám a szenvedésekben a hit újjáéled, megerősödik és győzedelmeskedik. Ez a mi sorsunk”. – Jó lenne, ha a nemcsak háromkötetes jelentős műben – az *Oriente Cattolico*-ban – maradna emléke a keleti keresztényeknek, hanem az életben, a kereszténység születésének bölcsőjénél is!

Oriente Cattolico (A keresztény Kelet), Sacra Congregazione per le Chiese Orientali, Gianpaolo Rigotti (szerk.), Città del Vaticano-Roma, 2017. XVI + 1224 o.

Ivancsó István

Búcsú John Lukacstól

Lapzárta után érkezett a szomorú hír: 95 éves korában elhunyt John Lukacs, magyar származású, világhírű amerikai történész, tekintélyes egyetemek (Pennsylvaniai Chestnut Hill College, Columbia, Princeton, Johns Hopkins) egykori professzora. Nevét nemzetközi hírűvé – korántsem csak a történészek, hanem a legszélesebb történelem iránt érdeklődő publikum körében is – elsősorban a második világháborúról szóló művei tették (*A történelmi Hitler, A párviadal, Hitler és Sztálin* stb.), melyekben a tudományos alaposságot és felkészültséget a magával ragadó olvasmányossággal tudta egyesíteni. A történettudomány művelői legtöbbször a történetírásról és a történelmi megismerésről szóló munkáit (*A történelmi tudat, Egy nagy korszak mérlege, A történetírás jövője* stb.) becsülték. Lukacs sosem feledkezett meg magyar gyökereiről, magyarországi kötődéseiről (ennek talán legszebb példája a *Budapest, 1900* című monográfiája). Valamennyi írását és előadását áthatotta a konzervatív liberalizmus szabadságeszméje és hagyománytiszteltele iránti szenvedélyes szeretete. Magyarországon is magas kitüntetésekkel jutalmazták munkásságát, megkapta a Corvin-láncot, a Kossuth Nagydíjat és több más becses kitüntetést. A Klió szerkesztősége külön is gyászolja folyóiratunk érdeklődő, odaadó és elismerő olvasóját és nagylelkű támogatóját, aki rendszeresen megosztotta szerkesztőségünkkel az egyes publikációkra vonatkozó véleményét. John Lukacsban egyszerre gyászoljuk a tudóst, az író és az embert, a világpolgárt és a magyar patriótát.

A KLIÓ szerkesztősége